

תוכן העניינים

4	הנחיות ללימוד יעיל בספר.....
5	מקראה לסמלים החזותיים שבספר.....
6	מבוא לספר.....
11	חטיבה ראשונה: היישוב היהודי בארץ ישראל בשלהי המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20, עד תום מלחמת העולם הראשונה
17	פרק ראשון: היישוב היהודי לגווניו בארץ ישראל בתקופה העות'מאנית משלהי המאה ה-19 עד תום מלחמת העולם הראשונה.....
101	פרק שני: היישוב היהודי במעבר משלטון עות'מאני לשלטון המנדט הבריטי.....
119	חטיבה שנייה: הלאומיות הערבית במזרח התיכון ובארץ ישראל בשלהי המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20.....
121	פרק שלישי: צמיחת מדינות הלאום הערביות במזרח התיכון.....
135	פרק רביעי: צמיחת הזהות הלאומית של ערביי ארץ ישראל.....
149	חטיבה שלישית: התפתחות 'הבית הלאומי' היהודי בארץ ישראל בתקופת השלטון הבריטי (1918-1948).....
153	פרק חמישי: מוסדות היישוב היהודי בארץ ישראל.....
181	פרק שישי: העלייה לארץ ישראל וההתיישבות בה.....
203	פרק שביעי: העימות היהודי-ערבי עד מלחמת העולם השנייה.....
241	פרק שמיני: היישוב היהודי בארץ ישראל במלחמת העולם השנייה.....
259	פרק תשיעי: מדינה בדרך - היישוב היהודי בארץ ישראל 1945-1947.....
277	חטיבה רביעית: מדינת ישראל.....
281	פרק עשירי: הקמת מדינת ישראל.....
319	פרק אחד עשר: כינון השלטון במדינה ישראל הריבונית.....
339	פרק שניים עשר: עלייה, קליטה והתיישבות במדינת ישראל.....
379	פרק שלושה עשר: החברה הישראלית.....
421	פרק ארבעה עשר: יחסי מדינת ישראל והעולם הערבי.....
461	פרק חמישה עשר: מדיניות החוץ של מדינת ישראל.....
483	פרק שישה עשר: יחסי מדינת ישראל והתפוצות.....
511	אחרית דבר.....
512	מפתח מושגים.....
514	קרדיטים לתצלומים, מפות, תמונות ואיורים.....

כתיבה דבורה גלעדי, תהלה הרץ

עריכה ד"ר יצחק גייגר, הרב יונדב זר

עריכה מדעית ד"ר אסף ידידיה, ד"ר אסף מלאך (פרק חמישי), ד"ר יובל ארנון-אוחנה (פרקים חמישי וששי)

עריכה פדגוגית-דידקטית ד"ר יצחק גייגר

עריכת לשון אברהם ונגרובר, משה גרוס

עריכה מגדרית-מגזרית הרב יונדב זר

עוזרי מחקר - מידענים נועה כהן, יעקב גיג

צוות ייעוץ תורני הרב אליעזר מלמד, הרב זאב סולטנוביץ', הרב יונדב זר

ייעוץ נוסף אמנון הר זהב, אמונה חלפון

ניהול הפרויקט הרב יוגב כהן

עיצוב גרפי אפרת רבי

עימוד אפרת רבי, ורד חרדי

שרטוט מפות אביגדור אורגד-מפות

עיצוב כריכה אפרת ונחוצקר

© כל הזכויות שמורות

מכון הר ברכה, ישראל, תשע"ז, 2016

טלפון: 02-9974836 | פקס: 02-9974603

אתר: shop.yhb.org.il

מייל: history@yhb.org.il

ספר לימוד זה נועד לסייע לתלמיד הלומד את הנושאים על פי תכנית הלימודים.

הספר מורכב מארבע חטיבות מרכזיות, כפי שנקבעו בתכנית הלימודים. בהקדמה לכל חטיבה הצגנו בקצרה את הנושא המרכזי שלה.

שמות החטיבות, הפרקים והסעיפים הם לפי הרשום בתכנית הלימודים.

עיקרי הדברים חוזרים בכל פרק שלוש פעמים: במבוא, תוך הצגת תוכן הפרק; בפרק עצמו; בסיכום הפרק, לחזרה על עיקרי הדברים שנלמדו בפרק.

מבואות לפרקים כוללים הסבר לשם הפרק, קישור לחומר קודם, רשימת סעיפי הפרק ורשימת המושגים המרכזיים שילובנו במהלך הפרק.

על מנת למקד את הלמידה הצגנו שאלה מנחה לכל פרק **ולרוב** הסעיפים בפרקים. השאלה המנחה נועדה לכוון את הלומד לסוגיות המרכזיות ולמוקדי ההוראה שנקבעו בתכנית הלימודים. תשובות לשאלות המנחות ניתנו בסיכום הסעיפים והפרקים.

בסוף כל פרק הוצג תאריכון המסייע לסידור כרונולוגי של החומר הנלמד בפרק.

במהלך הפרקים שולבו שאלות ברמות מיומנות שונות: נמוכות וגבוהות. מומלץ לתלמיד להשיב על שאלות אלו כתרגול לשאלות ידע, הבנה וניתוח מקורות כתובים ומקורות חזותיים. כן הוספנו שאלות לדין ומחשבה. סוגי השאלות השונות מסומנות בסמלים חזותיים ובצבעי רקע שונים.

כדי להקל על התלמיד את ההתמצאות במפות ארץ ישראל הפזורות בספר הלימוד נבחרו מספר יישובים שיופיעו במפות גם אם לא נדרשה הופעתם מבחינה עניינית: צפת, טבריה, עכו, חיפה, שכם, ירושלים, יפו/תל-אביב, חברון, באר שבע, עזה (הרשימה מסודרת מצפון לדרום). כאשר לא מצוין אחרת: נקודת ישוב יהודית סומנה בצבע כחול, ערבית בצבע אדום וישוב מעורב סומן בכחול ואדום.

ספר זה הוא השלישי בסדרת "משברים ותקומה". במהלך הספר ישנן הפניות לשני קודמיו: **מסורת ומהפכות, וחורבן וגבורה: נאציזם ושואה.**

בספר זה התאריכים הם לועזיים מטעמי נוחות והרגל. עם זה, כחלק מתהליך של השבת לוח השנה העברי למרכז החיים היהודיים במדינת ישראל, צירפנו גם את התאריך העברי באופן שלא יכביד על הלימוד.

העיצוב החזותי נועד לסייע לתלמיד להבחין בין חלקים שונים של פרק הלימוד: טקסט, שאלה מנחה, סיכומי פרקים וסיכומי סעיפים, מקורות, שאלות, העשרה. **גוף הידע שהרקע שלו לבן הוא חובה עבור התלמיד.** קטעים המסומנים כקטעי העשרה ברקע צהוב אינם חלק מחומר החובה, ולפיכך אין שאלות לאחריהם או במקום אחר בפרק.

שאלה מנחה:

קטע מקור:

שאלות:

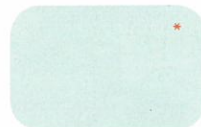
לדין ומחשבה:

קטע העשרה:

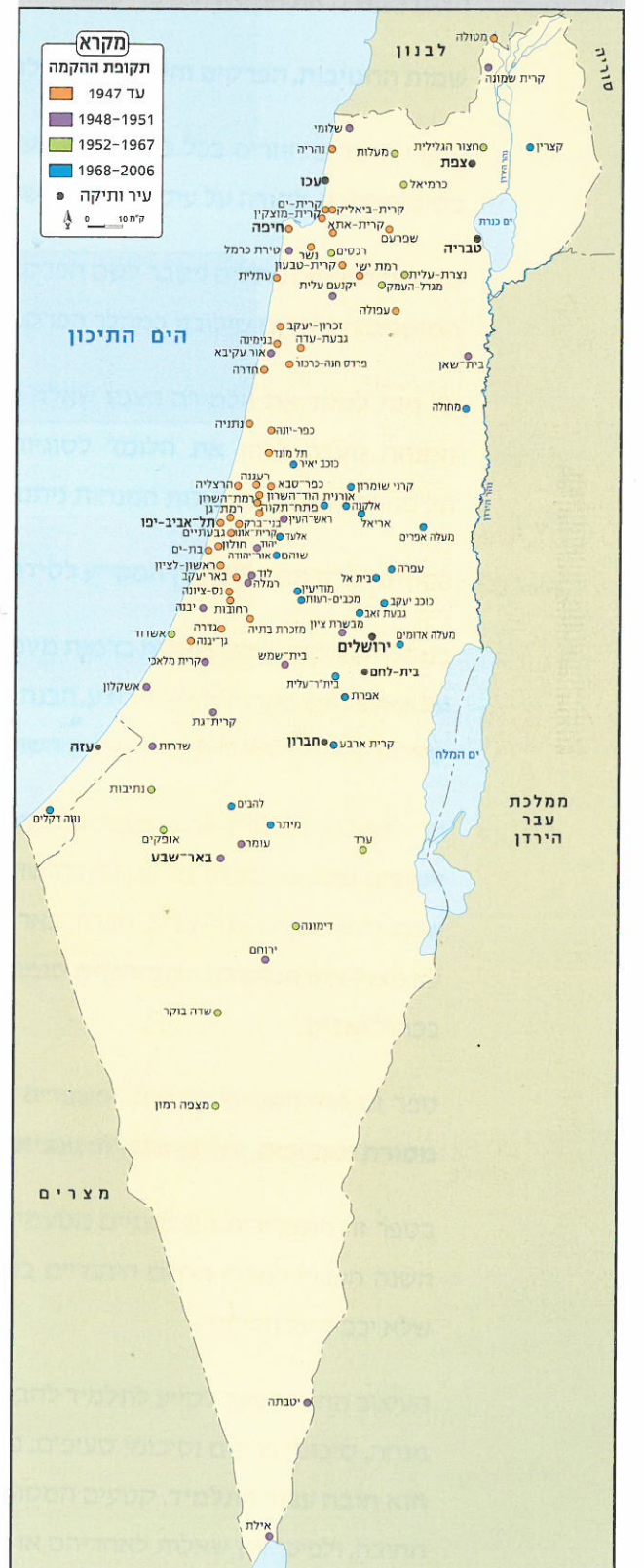
הסבר מושג:

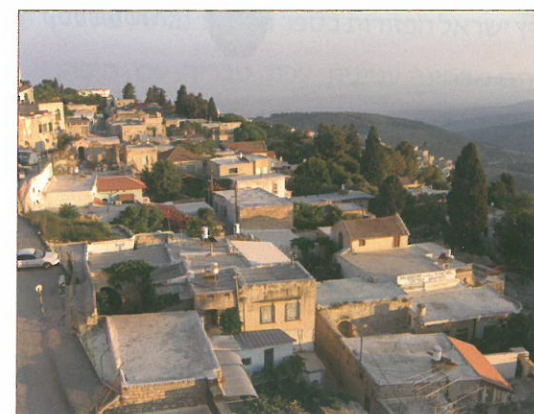
מיישוב למדינה | מבוא לספר

המפה והתמונות שלפניכם ממחישות כמה מההבדלים בין ארץ ישראל בראשית המאה ה-19 לבין ימינו. ציינו חמישה מההבדלים הללו.

ישובים עירוניים יהודיים לפני תקופת הקמה

1א. צפת 1908 (תרס"ח)

2א. צפת 2006 (תשס"ו)

1ב. מראה כללי של טבריה בשנת 1870 (תר"ל)

2ב. מבט על העיר טבריה 2012 (תשע"ב)

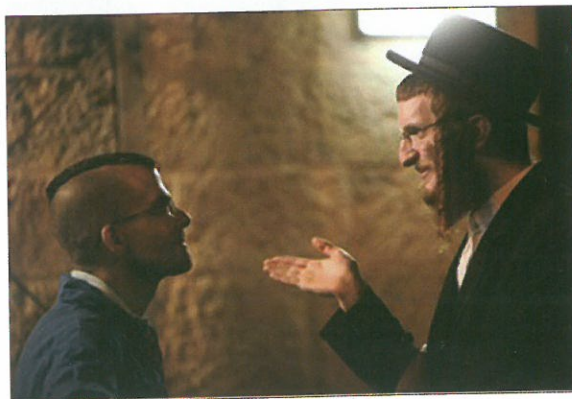
1ג. פועלים יהודים בכרם אברהם, ירושלים 1855 (תרט"ו)

2ג. אנשי היישוב הישן, בלבוש אופייני לקהילות אשכנז וארצות האסלאם, ירושלים 1890 (תר"נ)

3ג. דתיים וחילונים

4ג. חרדי וחילוני

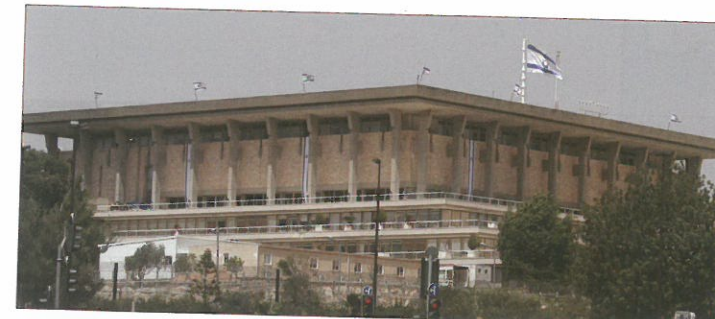
17. חיילי הצבא העות'מאני בארץ ישראל 1914 (תרע"ד)

27. חיילי צה"ל 2006 (תשס"ו)

18. בית הסראייה [בתורכית: בית הממשל] בבאר שבע 1917 (תרע"ז)

28. בניין כנסת ישראל 2007 (תשס"ז)

19. מתקני הכוח והייצור מהעת העתיקה

20. מפעל קמח מודרני 'שטיבל'

המפה והתמונות שלפניכם מצביעות על שינויים עצומים שהתחוללו בארץ ישראל מאז המאה ה-19. שינויים אלו הם חלק מתהליך מופלא המשפיע באופן מכריע על חיינו: שיבת העם היהודי לארצו והקמת מדינת ישראל.

בכרך הראשון של סדרה זאת, **מסורת ומהפכות**, למדנו על התפתחות העידן המודרני. בתקופה זו נפתחה ליהודים האפשרות למצות את כשרונותיהם ולתרום לפיתוח המדינות והחברות שבהן חיו. המחיר שנדרש מהיהודים היה התערות בחברה וסכנת התבוללות. מנגד, הסתגרות בפני המודרנה משמעה היה עוני וזיגור על הקדמה שהציעה המודרנה.

כבר באותו כרך הסתמך הפתרון לשאלת המודרנה והיהדות: שיבת עם ישראל לארצו ופיתוח כוחותיו של כל יחיד במסגרת לאומית יהודית. למדנו על מרכיבים מסוימים של תופעה מופלאה זאת: החזרת התודעה הלאומית של העם היהודי ונכונותו לפעול באופן אנושי וטבעי לשיבה לארץ ישראל. התודעה לפועלם של תלמידי הגר"א, להתגבשות רעיונות ולתוכניות של 'מבשרי הציונות', להתארגנות תנועת 'חיבת ציון', הצלחותיה וכשלונותיה, ולהצלחת בנימין זאב הרצל לייסד תנועה ציונית עולמית המכילה בתוכה מגוון של יהודים: שומרי תורה ומצוות וחילוניים, יהודים שהרקע התרבותי שלהם הוא מודרני ויהודים ממדינות שלא היו אז מודרניות, יהודים שחיו בסביבה נוצרית ויהודים שחיו בסביבה מוסלמית.

בכרך שלפנינו, **השיבה לציון - עלייה התיישבות ועצמאות**, נלמד על מרכיבים נוספים: קיבוץ גלויות, הפיכת היישוב היהודי בארץ ישראל מיישוב קטן וזניח לריכוז היהודי הגדול בעולם, התיישבות יהודית ענפה, החייאת ארץ ישראל והפרחת מדבריות ושטחי ביצות, תחיית השפה העברית כשפת דיבור, כינון ריבונות יהודית בארץ ישראל ותחיית היהדות הארץ ישראלית.

בחטיבה הראשונה של ספר לימוד זה (פרקים 1-2) נלמד על היישוב היהודי בארץ ישראל מהמאה ה-19 ועד למלחמת העולם הראשונה, על השינוי שחל ביישוב זה בעקבות העליות הגדולות בשנים 1881-1914 (היישוב החדש) ועל השינוי שחל במעמדו עם כיבוש הארץ על ידי הבריטים מידי העות'מאנים.

תושביה הערביים של ארץ ישראל התנגדו לעלייה היהודית, למפעל ההתיישבות ולהתפתחות לקראת הקמת המדינה. **בחטיבה השנייה** (פרקים 3-4) נלמד על הרקע להתנגדות זאת.

תקופת השלטון הבריטי הייתה תקופה של התקדמות ושל מאבק - התקדמות בבניין היישוב היהודי לקראת הקמת מדינה ומאבק בערביי ארץ ישראל ובממשלת בריטניה. על התקדמות זאת ועל מאבקים אלו נלמד **בחטיבה השלישית** (פרקים 5-9).

השואה שפקדה את העם היהודי, שעליה למדתם בכרך השני, **חורבן וגבורה - נאציזם ושואה**, סימנה את סיום תפקידה של הגלות ואת ההכרח לשוב לארץ ישראל לעצמאות לאומית. היא המריצה את העם היהודי במאמציו להקמת מדינה ויצרה קרקע מדינית ודעת קהל עולמיים נוחים שתמכו במטרה זאת. כל אלו באו לידי ביטוי במושב עצרת האו"ם ב-29.11.1947,

שהחליט על הקמת מדינה יהודית בחלק מארץ ישראל. החלטת עצרת האו"ם הייתה נותרת חסרת ערך אלמלא התגייסו היישוב בארץ ישראל והעם היהודי מחוצה לו להתמודד עם מלחמה עקובה מדם נגד ערביי ארץ ישראל ומדינות ערב. עם תום המלחמה החלה המדינה הצעירה להתמודד עם שורה של אתגרים: מימוש הריבונות, עלייה והתיישבות, קיבוץ גלויות, עיצוב החברה, מאבק צבאי ומדיני במדינות ערב וניסיונות להפסיק מאבק זה, מדיניות חוץ ויחסים עם העם היהודי שמחוץ למדינת ישראל. על כל אלו נלמד ב**חטיבה הרביעית** (פרקים 10-16).

התנועה הציונית הצליחה לממש את המטרה המרכזית של הציונות: להקים מדינה יהודית בארץ ישראל. עם הקמתה עמד בפני העם היהודי במדינה ומחוצה לה אתגר: לכוון מדינה שתהיה אור לגויים ולשלב את המדינה בתהליך הגאולה. כיצד להתמודד עם אתגר זה? כבר בפרק האחרון של ספר הלימוד **מסורת ומהפכות** (פרק 14) למדנו על המחלוקות בדבר אופיים הרצוי של היישוב היהודי בארץ ישראל והמדינה אשר שאפו להקים. **הציונות הדתית**, כתנועה רעיונית ופוליטית, הציבה חזון של הקמת מדינה מודרנית ודמוקרטית המבוססת על אדני התורה ומסורת ישראל. חזונה וניסיונותיה לקדמו שולבו בחטיבה הראשונה ובעיקר בחטיבות השלישית והרביעית בספר זה.

הכרך הבא של הסדרה כבר יספר על פועלכם בעתיד. יצליח ה' דרככם בשוב ה' את שיבת ציון.

חטיבה הראשונה

היישוב היהודי להווינו בארץ ישראל

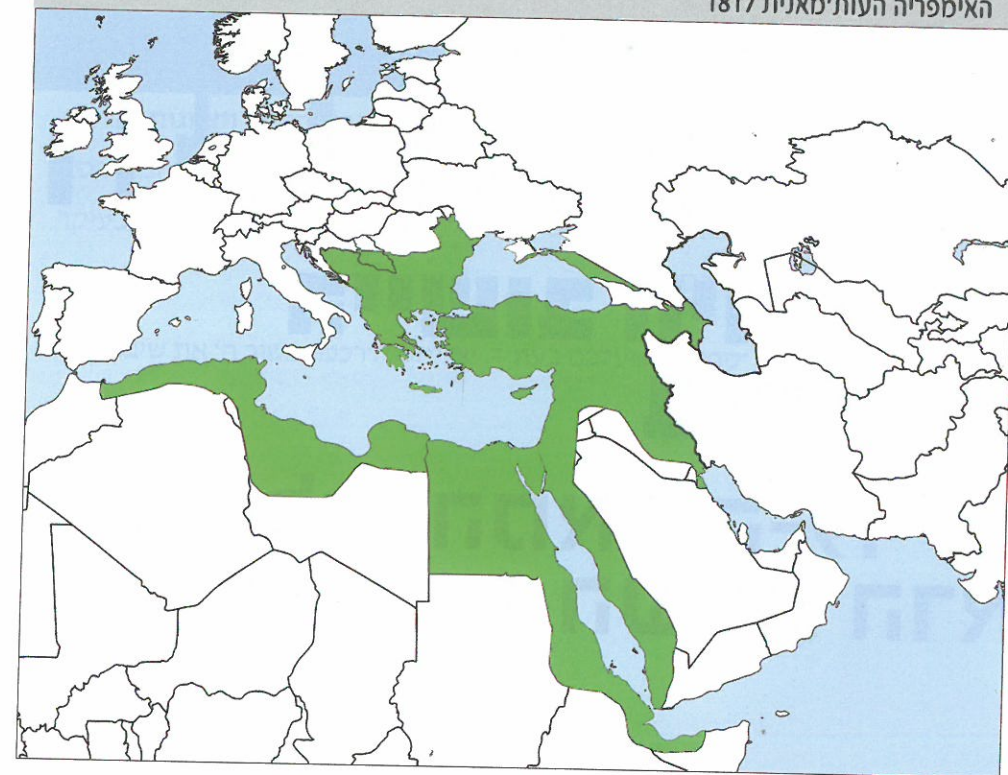
חשלהי המאה ה-19 עד תום מלחמת העולם הראשונה

חטיבה ראשונה | היישוב היהודי לגווניו בארץ ישראל משלהי המאה ה-19 עד תום מלחמת העולם הראשונה

מבוא

במשך כ-400 שנה (בשנים 1517–1917, רע"ז–תרע"ז) הייתה ארץ ישראל נתונה לשלטון האימפריה העות'מאנית. עבור האימפריה, ארץ ישראל הייתה מחוז דל וחסר חשיבות. היא אף לא נחשבה למחוז עצמאי, אלא חלק ממחוז דמשק, שכלל גם את סוריה.

האימפריה העות'מאנית 1817

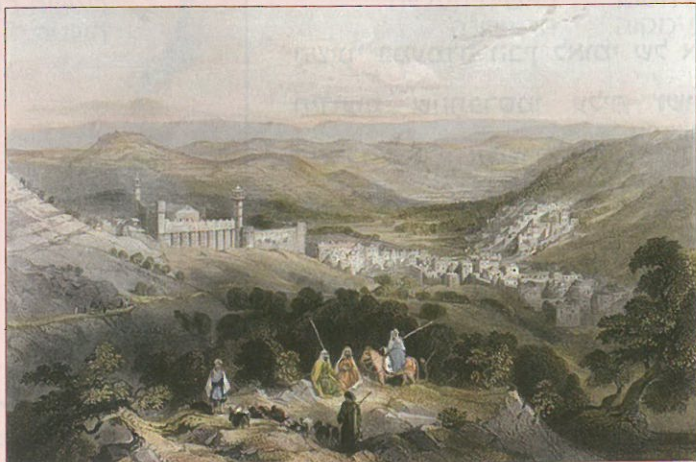

האימפריה העות'מאנית

מקומה השולי של ארץ ישראל ביחס לאימפריה הביא להזנחה בפיתוחה של הארץ והקשה על החיים בה. מושל דמשק מינה בה מושלים מטעמו. מושלים אלו פעלו בלי פיקוח הדוק מבירת האימפריה, ורובם ניצלו את מעמדם כדי לעשוק את האוכלוסייה המקומית במטרה להתעשר. במשך שנים ארוכות לא הוקמו בארץ יישובים חדשים ולא תוקנו בה הדרכים. בהעדר יוזמות לניקוז מי הגשמים נוצרו ביצות באגני הניקוז של נחלי מישור החוף. בעיני המבקרים האירופיים שהחלו להגיע ארצה במהלך התקופה הייתה הארץ נחשלת ושוממה. בשל קשיי החיים בארץ, מיעטו להגר אליה אנשים מארצות אחרות. גם האוכלוסייה המקומית הייתה מדולדלת ביותר, מחלות ומגפות פגעו אף הן בריבוי הטבעי שלה.

פ. פילברג, טבריה 1898

א. בראנדר, חברון 1845

1. בשני הציורים שלפניך מצויירות שתיים מן הערים החשובות של ארץ ישראל במאה ה-19: חברון וטבריה.

א. האם אלו מוצגות כיישובים גדולים (כמה עשרות אלפי אנשים), בינוניים (כמה אלפי אנשים) או קטנים (כמה עשרות או מאות)?

ב. כיצד מוצגת הסביבה של היישובים - מעובדת או לא מעובדת?

ג. האם יישובים אלו מוצגים כמודרניים? הסבירו את תשובתכם.

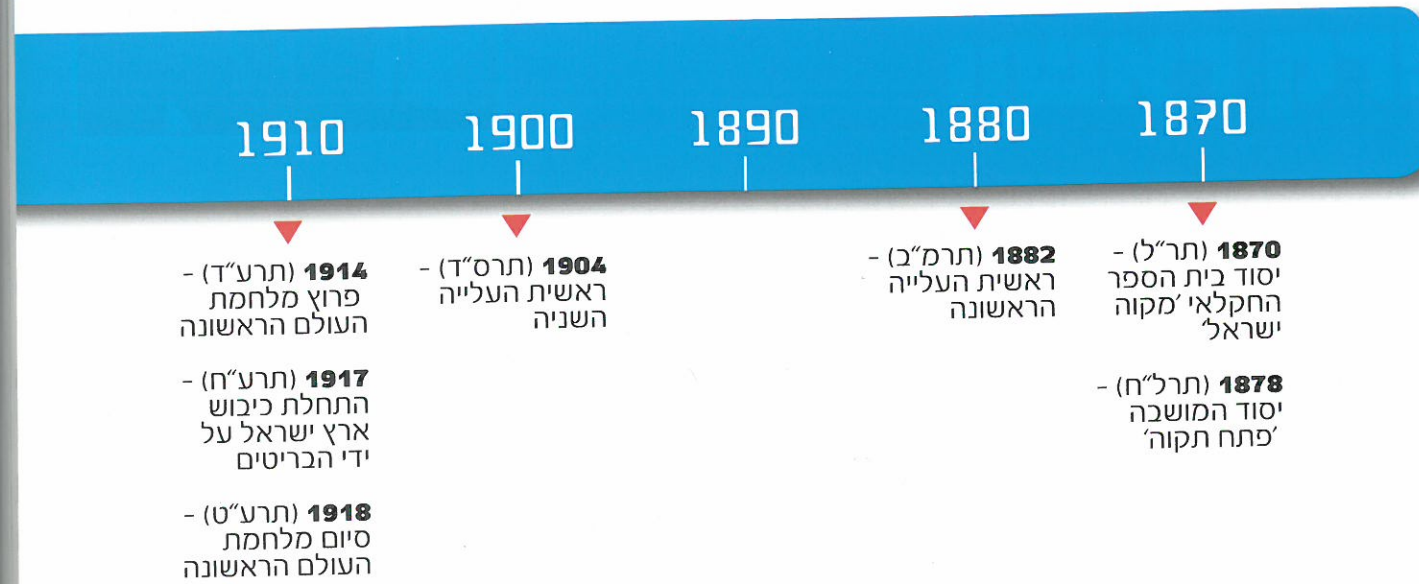
2. איזו אווירה ביקשו המציירים להשרות על המתבוננים בתמונות?

המפנה במעמדה של ארץ ישראל התרחש במחצית הראשונה של המאה ה-19, אחרי מסע צבא צרפת בראשות נפוליון לארץ ישראל ב-1799 (תקנ"ט), כשמדינות אירופאיות החלו להתעניין בארץ ישראל. מפנה זה קשור בראש ובראשונה בשקיעתה של האימפריה העות'מאנית.* היחלשותה של האימפריה גרמה לקריעת אזורים שונים ממנה לטובת המדינות השונות ולקבלת עצמאות של עמים שונים. מדינות אירופה שאימצו לעצמן מדיניות אימפריאליסטית** החלו לגלות עניין בארץ ישראל. מתוך תקווה לקרוע גם אותה מעל האימפריה או לפחות להכניס אותה תחת השפעתן. נוסף לכך, עם השלמתה של תעלת סואץ, המחברת את הים התיכון אל ים סוף דרך מצרים בשנת 1869 (תרכ"ט), הפכה ארץ ישראל, השכנה הקרובה לתעלה, לאזור מרכזי במשולש אסיה-אירופה-אפריקה.

* ראו מסורת ומהפכות עמ' 97-98.

** ראו מסורת ומהפכות עמ' 53-54, 98-99.

תאריך

התעניינות זאת באה לידי ביטוי באופנים שונים: התפרסמו ידיעות על ארץ ישראל בעיתוני אירופה, הוקמו נציגויות של מדינות אירופה בארץ ישראל, עולי רגל נוצרים עלו למקומות הקדושים בה (כולל קיסר גרמניה וילהלם השני ב-1898), אנשים פרטיים וארגונים (כנסייתיים בעיקר) רכשו בה קרקעות, פותחו קשרי דואר ותחבורה ימית אליה וממנה, ואנשים וחברות החלו להשקיע בה, כמו החברה הצרפתית שהניחה את מסילת הרכבת הראשונה בארץ ישראל מיפו לירושלים בשנת 1892 (תרנ"ב).

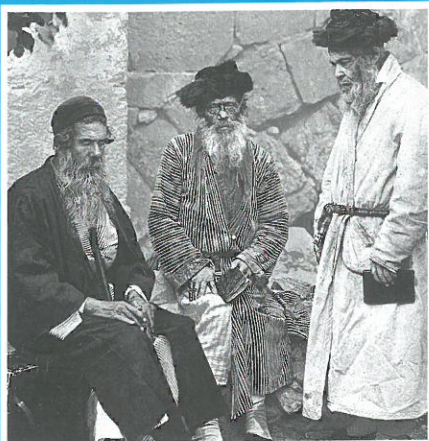
השינוי במעמדה הבין לאומי של ארץ ישראל, הידיעות שהתפרסמו עליה ושיפור קשרי התחבורה אליה אפשרו ליישוב היהודי לגדול מכ- 6,000 יהודים בשנת 1800 לכ- 85,000 ב-1914.

במלחמת העולם הראשונה (1914 - 1918, תרע"ד-תרע"ח) סבלה ארץ ישראל קשות מעצם המלחמה ומידו הקשה של ג'מאל פאשה, מושל מחוז דמשק, שארץ ישראל הייתה חלק ממנו. גירושם של נתיני מדינות אויב, רעב, מחלות והמלחמה על ארץ ישראל ממרץ 1917 עד ספטמבר 1918 דיללו את האוכלוסייה היהודית מכ- 85,000 איש לכ- 55,000. כניסת הצבא הבריטי בראשות הגנרל אלנבי לירושלים בחנוכה תשע"ח (1918) בישרה שלטון ועידן חדשים לארץ ישראל וליישוב היהודי בה.

חצי האי סיני בסוף המאה ה-19

טקס כיבוש ירושלים על ידי אלנבי ב-11 בדצמבר 1917 (כ"ז בכסלו תשע"ח), בכניסה למגדל דוד

פרק ראשון

היישוב היהודי לגוונים בארץ ישראל בתקופה העות'מאנית משלהי המאה ה-19 ועד תום מלחמת העולם הראשונה

מבוא

מראשית המאה ה-19 ועד לפרוץ מלחמת העולם הראשונה ב-1914, הלכה וגדלה הקהילה היהודית בארץ ישראל (מכ-6,000 איש ב-1800 עד לכ-85,000 איש ב-1914) לאחר מאות שנים שבהן היו בארץ יהודים מעטים בלבד. אחד הגורמים לריבוי האוכלוסייה היה שיפור התחבורה והתקשורת לארץ ישראל, שהפכו אותה למקום שניתן להגיע אליו ולעקוב אחר המתרחש בו. ארץ ישראל לא הייתה עוד "ארץ בלתי נודעת", בעיתונות היהודית הרבו לכתוב עליה, ושליחים מהארץ הגיעו לגולה בתדירות גבוהה יותר.

יוצאת דופן הייתה קהילת יהודי אתיופיה, שאף שהייתה מנותקת מכל הקהילות היהודיות האחרות, ואף שלא היו לה דרכי תקשורת ותחבורה אל הארץ, חלה גם בקרבה התעוררות לעלייה לארץ.

מניעי העלייה, אפיונם החברתי, הכלכלי והדתי של העולים לארץ ישראל היו מגוונים, והביאו להתגבשותן של שתי קבוצות, שנוהגים לכנותן "היישוב הישן" ו"היישוב החדש". בסעיף הראשון נתוודע ליישוב הישן, ובסעיף השני ליישוב החדש. בסעיף השלישי נלמד על סוגיות שונות אשר העסיקו שתי קבוצות אלו וגרמו למתחים ביניהן.

שאלה מנחה לספר: במה שונה היישוב היהודי בתום מלחמת העולם הראשונה מזה שבשלהי המאה ה-19?

סעיפי הפרק:

- סעיף א': אוכלוסיית 'היישוב הישן' לגוונים
- סעיף ב': אוכלוסיית 'היישוב החדש' לגוונים
- סעיף ג': בין מסורת לחידוש

מושגים מרכזיים:

- היישוב הישן
- חכם באשי
- 'ראשון לציון'
- כולל
- כספי 'חלוקה'
- שד"ר
- פרושים
- קפיטולציות
- ביתא ישראל
- היישוב החדש
- יק"א
- דת העבודה
- שיתופיות
- מושבה
- קבוצה
- חוזה לאומית
- אדמות לאום
- מלחמת השפות
- היתר מכירה
- תימני כינרת

סעיף א. אוכלוסיית "היישוב הישן" לגווניו

שאלה מנהלית: כיצד השתנה היישוב היהודי בארץ ישראל במאה ה-19? אילו שינויים היו ביישוב הישן?

א. מאפיינים כלליים

במאה ה-19 הגיעו לארץ ישראל עולים ממדינות רבות ברחבי העולם, ונוצרה בארץ חברה יהודית המשלבת בליל שפות ועדות. היישוב היהודי בארץ ישראל גדל במיוחד בירושלים. בשנת 1870, לראשונה בעת החדשה, רוב תושביה היו יהודים, ובמהלך אותה מאה גדלה הקהילה היהודית בעיר פי עשרים. ירושלים הלכה ונבנתה בתקופה זו, ובמקביל התחוללה בה ה"ציאה מן החומות", חומות פיזיות וחומות השקפתיות כאחת, כעין חומה שמנעה חדירת רעיונות מודרניים. החברה היהודית בארץ ישראל בתקופה זו כונתה במחקר **היישוב הישן**, והתפתחותה בישרה התעוררות גדולה לבניין הארץ.

המושג 'היישוב הישן' הוא יחסי: יישוב זה ישן יחסית ליישוב שבא אחריו. אכן את הכינוי חידשו אנשי 'חבת ציון' * לאנשי היישוב היהודי שחיו בארץ לפני 1881. הבחירה במינוח לא באה רק לציינ עובדה היסטורית, אלא יש בה ביקורת על היות אותו יישוב מיושן מבחינת אורחות חייו ורעיונותיו. מאחר שהמושג התקבע בתיאור ההיסטורי, נשתמש בו גם אנו.

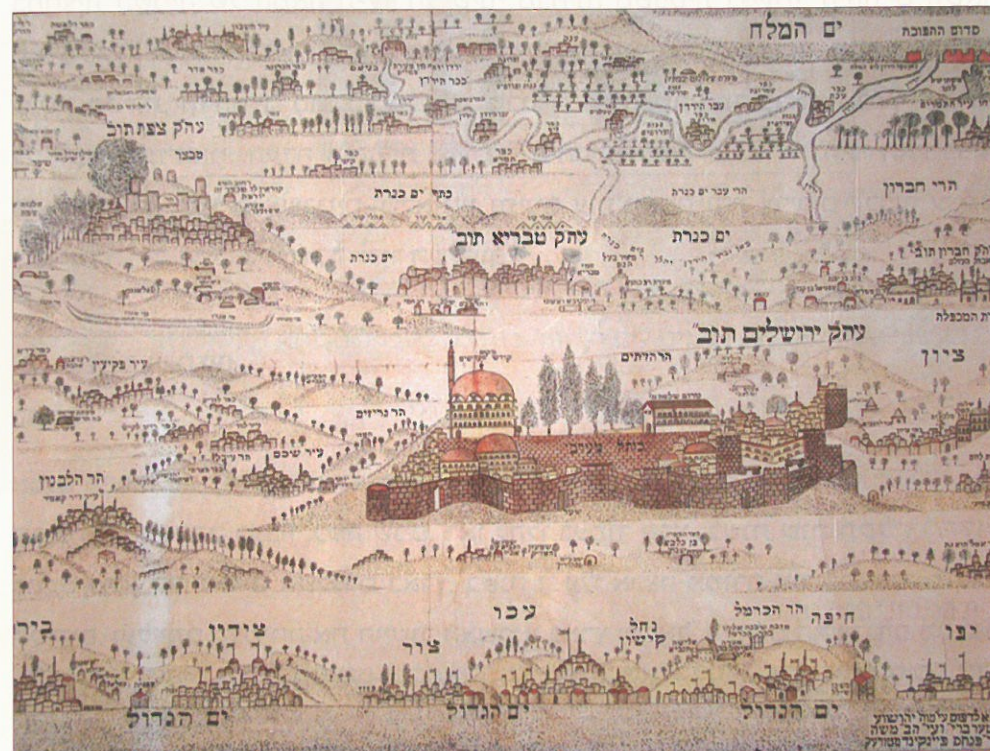
יהודי היישוב הישן ישבו בעיקר בארבע ערי הקודש: ירושלים, צפת, טבריה וחברון. קהילות קטנות של היישוב הישן התקיימו גם ביפו, חיפה, שכם, עכו, עזה ובמקומות נוספים. מרכזו של היישוב הישן היה בירושלים, ובה התרחשו מרבית התהליכים שעברו עליו. בשלוש ערי הקודש האחרות אירעו רק שינויים מעטים עד מלחמת העולם הראשונה.

* ראו מסורת ומהפכות עמ' 267-270.

דימוי הארץ בעיני בני התקופה

את המפה שלפניכם שרטט ר' חיים סלומון בשנת 1875. היא אמנם לא משורטטת על פי כללי המפה המדעית, אך משקפת כיצד נתפסה הארץ בעיני בני התקופה. עיינו במפה והשיבו:

1. מהו מרכז של הארץ על פי המפה?

2. מה המשותף ליישובים המסומנים במפה?

3. כיצד הביע משרטט המפה את סדר חשיבות ערי הארץ בעיניו?

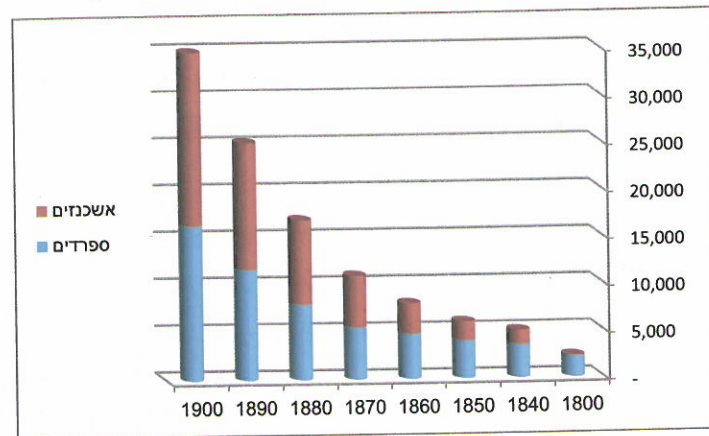
המאפיינים המשותפים לאנשי היישוב הישן היו שמירה על אורח חיים דתי, השקפה הרואה בלימוד התורה ערך מרכזי ותלות **בכספי החלוקה**, שם כולל לתרומות שנאספו מקהילות יהודיות בגולה בעבור יהודי ארץ ישראל.

את הכספים אספו **שד"רים** * יהודי הגולה תרמו את כספם כדי להיות שותפים במצוות יישוב הארץ על ידי תרומה ליושבים בה ומפני ההשקפה הרואה בלימוד התורה דווקא בארץ ישראל ערך חשוב.

בני היישוב הישן, ירושלים, 1876

* שד"ר הם ראשי תיבות של: שליחי דרבנן (=שליחי החכמים), אנשים מארץ ישראל שנשלחו לקהילות המוצא שלהם כדי לאסוף כספים למען קיום היישוב היהודי בארץ ישראל.

1. לפניכם תרשים המציג את החלוקה העדתית בירושלים לאורך המאה ה-19. זהו את העשור שבו הפכו האשכנזים לעדה שווה בגודלה לספרדים, ואת העשור שבו הפכו לרוב.
2. לדעתכם, כיצד ישפיעו השינויים על היחסים בין העדות?

בית הכנסת "החורבה"

בית הכנסת חורבת ר' יהודה החסיד, המכונה 'החורבה', ממוקם ברובע היהודי בירושלים. כבר במאה ה-17 כונה המקום 'חצר האשכנזים', והתקיים בו בית כנסת קטן שהקים אותו הרב ישעיה הלוי הורביץ (השל"ה) ותלמידיו. אך הרדיפות, שהיו מנת חלקה של העדה האשכנזית הקטנה, והתרוששות הכלכלית של העדה הביאו להתמוטטות המבנה, ובני הקהילה לא הצליחו לשקמו. שנים מועטות לאחר מכן, בשנת 1700, הגיעה ארצה קבוצה של כמה מאות עולים מפולין, ובראשם רבם רבי יהודה החסיד. הקבוצה לוותה כספים מכמה מוסלמים שהתגוררו באזור והחלה בשיקום חצר האשכנזים החרבה. אך עד מהרה צרות החלו לפקוד את הקהילה: ר' יהודה החסיד נפטר וחברי הקהילה לא הצליחו להשיב את ההלוואות. בשנת 1720 פקעה סבלנותם של הנושים, והם הציתו את החצר והרסו אותה עד היסוד, גרשו את האשכנזים מן העיר והוציאו צו האוסר מגורי אשכנזים בעיר. הקהילה התפרקה, אך מעטים מחבריה נותרו בעיר, מחופשים לספרדים.

החורבה הייתה לתלמידי הגר"א סמל הן לבניין ירושלים בכלל והן לחידוש היישוב האשכנזי בירושלים בפרט. בנייתה הייתה עבורם צעד המוכיח כי ירושלים נבנית מחורבנה, ולכן עם בואם של הפרושים לירושלים הם שאפו לשקם את בית הכנסת החרב ולבנותו בשלישית. לאחר שתדלנות עיקשת הם קיבלו חזקה מחודשת על חצר החורבה ואישור מהרשויות לבניית בית הכנסת. את המימון לכך השיגו בעזרת משה מוֹנטיפיורי* והברון אלפונס דה רוטשילד. בשנת 1862 (תרכ"ב) נחנך בית הכנסת המחודש, מפואר בהרבה מקודמיו בירושלים. שמו היה 'בית הכנסת בית יעקב'* בחורבת רבי יהודה החסיד. המתחם הפך למרכז של הקהילה האשכנזית בעיר, ושכנו בו בית הדין, בית מדרש ותלמוד תורה.

היישוב הישן היה מחולק לשתי עדות עיקריות: ספרדית, כלומר יהודים שמוצאם מהפזורה הספרדית (קהילות צאצאי מגורשי ספרד), ואשכנזית, כלומר יהודים שמוצאם מארצות מרכז ומזרח אירופה. שתי העדות היו שונות באורחות החיים, בהתארגנות הקהילתית ובדרכי הפרנסה.

במחצית השנייה של המאה ה-19 חל שינוי מבחינה משפטית במעמד היהודים (ושאר המיעוטים) נתיני האימפריה העות'מאנית. כחלק מהטניזמאט*, הארגון מחדש, הונהגה שיטת המילת, והיהודים הוכרו כעדה (או קבוצה) דתית שהעומד בראשה כפוף ישירות לסולטן העות'מאני. העדה היהודית הורכבה מיהודים ספרדים, שהיו נתיני האימפריה העות'מאנית, ויהודים אשכנזים, שלא היו נתינים עות'מאנים והיו צריכים לכפוף עצמם להנהגת העדה הספרדית שבה הכיר השלטון.

2א. העדה האשכנזית

הרכבה

אמנם קבוצה של עולים ממזרח אירופה הגיעה בהנהגת רבי יהודה החסיד בשנת 1700, אך קבוצה זו התפרקה כעבור כמה שנים, ראו להלן בעמוד הבא. בשנת שנת תקל"ז (1777) כמעט שלא היו יהודים אשכנזים בארץ. בשנה זו עלו ארצה ממזרח אירופה יותר מ-300 חסידים, ועלייתם הצמיחה את היישוב האשכנזי בארץ ישראל. העולים האשכנזים היו 5% מכלל היהודים בארץ. החסידים התיישבו תחילה בצפת, אך בגלל עוינות כלפיהם בעיר וכן מגפה שפקדה אותה עברו רובם לטבריה. זו הייתה הקבוצה החסידית המאורגנת הראשונה, ולאחריה באו קבוצות חסידים נוספות. החסידים כתבו מכתבים לקהילות החסידיות באירופה, עדכנו את החסידים שבגולה על המצב בארץ וכתבו על חשיבות העלייה אליה, ובזכות זאת באו עולים נוספים. גם עלייתו לארץ של רבי נחמן מברסלב, נין הבעל שם טוב, בשנת 1798 עשתה רושם רב על העולם החסידי, אף שעזב את הארץ לאחר חצי שנה. בראשית המאה ה-19 קבוצה של חסידי חב"ד עזבה את טבריה, עברה לחברון וייסדה שם יישוב אשכנזי. בעקבות זאת חסידי חב"ד נוספים עלו והתיישבו בעיר.

עלייה מאורגנת נוספת הייתה יותר משלושים שנה לאחר מכן, הפעם של 'מתנגדים', תלמידי הגר"א, שהחלה בשנת תקס"ח (1808).** תלמידי הגר"א כונו 'פרושים' עקב היבדלותם מהעדה האשכנזית החסידית. הם ראו את עצמם כקבוצת עילית שהיא שליחה של כל העם. הם סברו שעל כל בני עדתם להתגדל בתורה על מנת להיות שליחים ראויים למשימה הגדולה של בניין היישוב היהודי בארץ ישראל.

שתי קבוצות אלו, החסידים והפרושים, היו הבסיס ליישוב האשכנזי בארץ. עם השנים, בכל ערי הקודש היו קהילות של שתי הקבוצות. החלוקה הגיאוגרפית התחדדה לפי ערי המוצא השונות של העולים. לאחר עליות החסידים ותלמידי הגר"א בשנים 1840-1881 המשיכו להגיע בכל שנה כמה עשרות עולים אשכנזים.

* ראו מסורת ומהפכות עמ' 180.

** ראו מסורת ומהפכות עמ' 263-264.

* להלן עמ' 132.

** יעקב היה שם אביו של הברון רוטשילד.

גם בירושלים הוקמו קונסוליות של מדינות אירופה. הראשונה שבהן הייתה הקונסוליה האנגלית, והיא הוקמה בשנת 1839. לאחריה הקימו קונסוליות גם פרוסיה, צרפת, אוסטריה ורוסיה. מעמדן של הקונסוליות הזרות הביא לשיפור עצום במצבה של העדה האשכנזית, שרוב חבריה היו נתינים אירופיים, מבחינה דמוגרפית ופוליטית. הקונסולים שמחו להעניק את חסותם ליהודים מתוך אינטרס להגדיל את מידת ההשפעה שלהם בארץ ישראל, ואכן, מאז ייסוד הקונסוליות הזרות, התחזקה העדה האשכנזית, עד שעלתה על זו הספרדית. סייעו לגידול המהיר של העדה גם השיפור בדרכי התחבורה והופעתן של אוניות הקיטור, שאפשרו להגר אל מעבר לים בקלות.

ארגון העדה ודרכי הנהגתה

העדה האשכנזית התארגנה במסגרות של **כולל**. הכולל היה התאגדות קהילתית של יוצאי עיר או ארץ מסוימת, וכל משפחה השתייכה לאחד הכוללים. אט אט הפכו הכוללים לקהילות בפני עצמן, ולכל אחד מהם היה בית כנסת, בית דין, חברות צדקה, "חברה קדישא" [ארגון העוסק בקבורה], תלמודי תורה, ישיבות ועוד. הנהגת הכולל דאגה לגיוס כספים בארץ המוצא, לחלוקתם ולשיפור תנאי המגורים של חבריו.

העדה האשכנזית הקימה כוללים רבים. סיבה ראשונה לכך היא ריבוי מקומות המוצא והחלוקה בין חסידים ומתנגדים. סיבה נוספת הייתה נעוצה בתחושה של יוצאי עיר או ארץ מסוימת כי הם מקופחים בחלוקת הכספים וסברו כי יזכו לנתח גדול יותר בתרומות אם יקימו כולל נפרד שהם ינהלו אותו. לדוגמה: כולל הו"ד [הולנד-דויטשלאנד (גרמניה)] וכולל אונגריין [הונגריה] פרשו מ"כוללות הפרושים", כולל וואלין וכולל חב"ד פרשו מ"כוללות" החסידים.

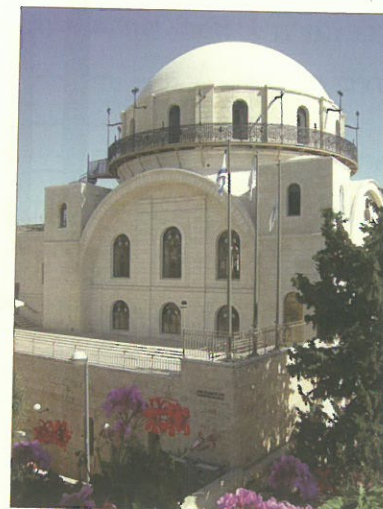
בשנת 1866 (תרכ"ו) נוסד הוועד הכללי שפיקח על כל הכוללים האשכנזים, ונקרא "ועד כל הכוללים". היוזמה להקמתו הייתה של רבי שמואל סלנט, ובראש הוועד הועמד ר' יוסף ריבלין. הוועד יזם מפעלים שונים לרווחת כלל יהודי ירושלים, ונאבק למען עצמאות העדה האשכנזית וצמצום התלות בעדה הספרדית. בסוף המאה ה-19 חל כרסום במעמדו של הוועד, ומגמת הפיצול והפלגנות בעדה האשכנזית התחזקה.

הרב שמואל סלנט (1816–1909, תקע"ו-תרס"ט) - נולד בפולין ועלה ארצה בשנת 1841 והיה במשך השנים דיין בקהילה האשכנזית ושר. לאחר פטירת חותנו, הרב יוסף זונדל מסלנט, ממנהיגי הרוחניים של כולל הפרושים בירושלים בשנת 1865, היה לרבה של העדה האשכנזית, ומשנת 1878 גם אב בית הדין שלה. בשנים הללו הנהיג את העדה האשכנזית, שהייתה כבר מפוצלת למספר רב של כוללים, תוך שמירה על איזון בין הקבוצות השונות.

במלחמת העצמאות* פוצץ הלגיון הירדני את המבנה, סמלה של קהילת ירושלים המתחדשת,

והוא חרב בשלישית. לאחר שחרורה של ירושלים במלחמת ששת הימים** הוחלט לשקמו, ובשנת 2010 (תש"ע) נחנך בית הכנסת בפעם הרביעית בפאר ובהדר, ובאופן זהה כמעט לחלוטין למבנה שחרב במלחמה.

בית הכנסת החורבה המשוקם כיום

נראה כי סיפורו של בית הכנסת מבטא היטב את דברי הנביא ירמיהו (ל, יח): "ונבנתה עיר על תלה". החורבנות הרבים, עם הבנייה החוזרת ונשנית, משקפים את התהליך הארוך, המשתרע על פני מאות בשנים, להשבת חיים יהודיים לירושלים.

שינויים פוליטיים שהתחוללו באימפריה העות'מאנית במהלך המאה ה-19 הביאו לגיבושם של הסכמים, שהשפיעו רבות על חיי היהודים האשכנזים בארץ. הסכמים אלו נקראים **הסכמי הקפיטולציות*****. הסכמי הקפיטולציות הם הסכמים שחתמו מעצמות אירופה עם האימפריה העות'מאנית החל משנות הארבעים של המאה ה-19, ולפיהם המעצמה היא המעניקה חסות לאזרחיה החיים בשטחי האימפריה ולא השלטון העות'מאני. משמעות החסות עבור אזרחים של מעצמות אירופה הייתה פטור ממסים לשלטונות העות'מאנים והגנה משפטית מצד הנציגים הרשמיים של המדינות, השגרירים והקונסולים. השגריר והקונסול המקומי העניקו חסות לכל נתיני ארצותיהם. בלחץ המדינות האירופיות ניתנה לחסות הקונסולרית משמעות רחבה. הקונסול לא סיפק רק הגנה משפטית לנתיני ארצו, אלא אף סייע להם בהקמת מבנים ומפעלים שונים: המושל העות'מאני היה מחויב לכבד את תביעותיו של כל קונסול כלפי בני חסותו.

הקונסול הרוסי בירושלים ובני משפחתו. המאה ה-19

* ראו להלן פרק 10.

** ראו להלן עמ' 429-431.

*** קפיטולציה היא מילה לטינית שמשמעה "הסכם בראשי פרקים ספציפיים". הסכמי קפיטולציות הם הסכמים מסוימים המעניקים לאזרחי מדינה אחת זכויות במדינה אחרת.

ר' יוסף ריבלין (1837–1896, תקצ"ז–תרנ"ו) – מצאצאי תלמידי הגר"א, ממנהיגי הפרושים בעיר וראש ועד כל הכוללים. היה שותף בהקמת שכונת 'נחלת שבעה' ועוד עשר שכונות מחוץ לחומות, ולכן כונה 'בונה השכונות'.

הגידול המספרי והסיוע של הקונסוליות הזרות גרמו לשינוי מהותי במעמד העדה האשכנזית:

יהודים בני היישוב הישן, ירושלים, 1890. השמאלי ספרדי, והאחרים אשכנזים.

בראשית ימי היישוב האשכנזי בארץ, השלטון העות'מאני לא הכיר באשכנזים כעדה נפרדת, והכפיפות למוסדות העדה הספרדית הייתה מלאה. אך משנות השבעים של המאה ה-19 הכירו בהם השלטונות כעדה נפרדת. האשכנזים אף ביקשו להביא לשוויון מלא בין העדות ולמנות את מנהיגה הרוחני של העדה וראש בית הדין שלה, הרב שמואל סלנט, כחכם באשי אשכנזי. אולם בקשה זו לא נענתה, ומשרת החכם באשי נותרה בידי העדה הספרדית. משום כך, לעדה האשכנזית לא היה ייצוג משלה כלפי השלטון, והיא הייתה כפופה למרותו של החכם באשי עד לביטולו.

כלכלה

ראשי העדה האשכנזית סברו שעל כל בני עדתם לעסוק בתורה, ולכן, בשונה מן העדה הספרדית, מרבית בני העדה התפרנסו מן 'החלוקה' ולא עבדו לפרנסתם. הכספים חולקו לפי מספר הנפשות. כל חברי הכולל נהנו מכספי החלוקה, אך תלמידי החכמים שביניהם היו זכאים לסכום נוסף על החלוקה הבסיסית. עם הגידול הדמוגרפי שחל בעדה, כספי החלוקה לא הספיקו, ורבים מבני העדה מצאו לעצמם משלחי יד שונים.

בשנים הראשונות להיווצרות העדה האשכנזית היו כספי החלוקה מגיעים בשלמותם להנהגת העדה הספרדית, והיא הייתה מחלקת אותם על פי שיקוליה מבלי להתחשב במקורם, אם הם מיהודים ממוצא אשכנזי או ספרדי. עם הגידול בעדה האשכנזית, ראשי העדה האשכנזית דרשו גם מאוספי הכספים וגם מהנהגת העדה הספרדית תקצוב שונה. כשסירבו הספרדים להיענות לבקשתם, הם הפעילו לחץ דרך ארגוני התמיכה. טענתם הייתה כי הכספים הנאספים בארצות אשכנז נתרמים במטרה לסייע ליצאי ארצות אלו, וכי על פי ההסדר הישן בני העדה האשכנזית נהנים מאחוז קטן בלבד מהתרומות המיועדות

להם. דרישתם נענתה, ואחוז הכספים שהועבר לעדה האשכנזית עלה בהדרגה. משהוסיפה העדה האשכנזית לגדול ולהתחזק, הופרדו המגביות לגמרי, וכל קבוצה ניהלה בעצמה את איסוף הכספים ואת חלוקתם. גם לאחר הסדר זה נתגלעו מחלוקות רבות בין הקבוצות על רקע כספי. המחלוקות נסבו, לדוגמה, על שאלת חלוקת הכספים מאמריקה, שבה הייתה קהילה יהודית חדשה שאינה ארץ המוצא של אף אחת מן הקבוצות, ועל שאלת השתתפות העדה האשכנזית בעול המסים שהוטל על כלל הקהילה היהודית.

העובדה שמרבית בני העדה התפרנסו מ'החלוקה' בלבד נתנה כוח רב לממוני הכוללים, שהיו אחראים על חלוקת הכסף. על פי שיקול דעתם יכלו למנוע את החלוקה ממי שפרץ גדר לטעמם או שהתנגד להם. כך הפך מוסד החרם, שמשמעותו הדרה מן הקהילה, ומתוך כך מן החלוקה, אמצעי מקובל לאיום על מי שאינו מציית להוראות ההנהגה.

3א. העדה הספרדית

הרכבה

יהודים, גם אם במספר לא גדול, ישבו בארץ לאורך כל התקופות. ראשית העדה הספרדית בארץ ישראל הייתה במגורשי ספרד וצאצאיהם, שהחלו לעלות ארצה לאחר הגירוש שהיה ב-1492, ובייחוד לאחר כיבוש ארץ ישראל בידי העות'מאנים ב-1517. כאן הם פגשו את התושבים היהודיים הוותיקים, שהחדשים יותר כינו 'מוסתערבים', כי אורחות חייהם נראו לעולים הספרדיים דומים לאלו של הערבים. אליהם נוספו במהלך השנים עולים מתורכיה, ארצות הבלקן, עיראק, כורדיסטן, צפון אפריקה, ותימן. בשל גודלה, הייתה העדה הספרדית לעדה המשפיעה ביותר ביישוב היהודי עד תחילת המאה ה-19.

עד לתחילת המאה ה-19 כמעט שלא היו בארץ יהודים אשכנזיים, מלבד קבוצות בודדות שעלו ארצה במאה ה-18. עם התחזקות העדה האשכנזית במהלך המאה ה-19, נחלש מעמדה של העדה הספרדית כעדה המרכזית של היישוב, והספרדים הלכו והפכו למיעוט. מחלוקות ופילוגים שנתגלעו בקרב העדה החלישו גם הם את מעמדה.

במהלך המאה ה-19 חל גידול דמוגרפי ניכר בעדה הספרדית. בשנת 1840 מנתה העדה 3,500 נפש, וגדלה לכ-24,000 נפש בערב מלחמת העולם הראשונה, בשנת 1914. עולים רבים מכל ארצות האסלאם הצטרפו לשורות העדה. גידול זה מקורו בגלי עלייה גדולים מארצות האסלאם במהלך המאה ה-19, בייחוד מצפון אפריקה, המכונה 'המגרב'. גל העלייה הראשון (1817–1821) היה מאלג'יריה. החל משנות השלושים התגברה העלייה לארץ ישראל מהמגרב בגלל זעזועים פוליטיים וכלכליים שפקדו את האזור ובגלל מקומה המרכזי של ארץ ישראל בלבבות יהודי צפון אפריקה. בין השנים 1830–1834 היה גל עלייה שני מאלג'יריה. במחצית הראשונה של שנות הארבעים היה גל עלייה נוסף של יהודים מאלג'יריה ומרוקו. בין השנים 1855–1866 הייה שוב גל עלייה, בעיקר של יהודי מרוקו. ובראשית שנות השבעים הגיע גל עלייה נוסף ממרוקו, הגדול בהיקפו מכל קודמיו. בשני העשורים האחרונים של המאה ה-19 היו גלי עלייה גם מתימן, פרס, בוכרה והקווקז.

* דג'יסטאן - אזור בדרום רוסיה, בקווקז.

הגידול המספרי שחל בעדה וכן ריבוי ארצות המוצא יצרו מתחים בקרב העדה הספרדית, בעיקר על דרך חלוקת כספי התרומות. מתחים אלו הביאו לכמה פיצולים בעדה במהלך המאה ה-19. בתחילה פרשו עדת המערביים (המוגרב'ים), יוצאי ארצות צפון אפריקה, והקימו ועד עצמאי. בהמשך המאה פרשו יוצאי גרוזיה ויוצאי דג'יסטאן* בראשית המאה ה-20 פרשה גם העדה התימנית. עדות אלה הקימו לעצמן מוסדות קהילה עצמאיים וניהלו בעצמן את כספי החלוקה.

הנהגת העדה ודרכי ארגונה

מרבית בני העדה הספרדית היו נתינים עות'מאנים. ככאלה הם היו חייבים בתשלום מסים למושל העות'מאני וכפופים לחוק העות'מאני.

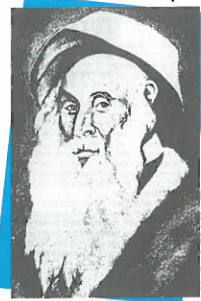
מצבם המשפטי של היהודים בראשית המאה ה-19 נקבע על פי חוקי עומר,** שקבעו כי ליהודים זכות לקיום אוטונומי אך במעמד נמוך משל המוסלמים, ועל פי תקנות שונות שהפלו אותם לרעה. ליהודים לא הייתה נציגות רשמית וזכויותיהם לא היו שוות לאלה של המוסלמים. בשנת 1830 כבש את הארץ מוחמד עלי (1831-1840) אשר הכריז על שינוי המצב: מעתה הוענקו ליהודים זכויות שוות למוסלמים ובוטלו חוקי עומר. משלב זה ואילך השתנה מעמדם המשפטי של היהודים, והם זכו לייצוג רשמי משלהם.

השלטון העות'מאני קבע בשנת 1835 כי הרב הראשי של כל מחוז בשטחי האימפריה שיושבים בו יהודים יוכרז כ**חכם באשי**, כלומר ראש הנתינים היהודים של אותו מחוז. החכם באשי מונה על ידי השלטונות, ותפקידו היה כפול: מצד אחד הוא ייצג את היהודים בפני השלטונות, ומצד שני הוא ייצג את השלטונות כלפי היהודים. היה עליו לדאוג שהיהודים יבצעו את הוראות השלטון, והוטל עליו לאסוף מן היהודים מסים ולהעבירם לידי הממשלה.

בשנת 1841, לאחר כיבושה מחדש של ארץ ישראל בידי העות'מאנים, מונה לראשונה חכם באשי לארץ ישראל. המינוי ניתן לרבה של העדה הספרדית בירושלים, הרב אברהם חיים גאגין. השלטון העות'מאני התייחס לחכם באשי כמנהיגה המוכר של העדה היהודית בארץ ישראל, ספרדים ואשכנזים כאחד, והוא הופקד כאחראי על כל הנושאים, הן בתחום הדת והן בשאר התחומים הנוגעים ליהודים בארץ. ביטוי מעשי לכך היה בעובדה שלפסקי הדין שעליהם היה חתום היה תוקף מחייב על פי החוק העות'מאני. החכם באשי של ארץ ישראל כונה גם **הראשון לציון**.

הרב אברהם חיים גאגין (1787-1848, תקמ"ז-תרמ"ח) - נולד בתורכיה ועלה בילדותו לירושלים, היה ראש ישיבת בית אל בירושלים, ראשון לציון והחכם באשי הראשון של ארץ ישראל.

הרב **יעקב שאול אלישר**, היש"א ברכה (1817-1906, תקע"ו-תרס"ו) - נולד בצפת, ובילדותו, לאחר פטירת אביו, עבר עם אמו לירושלים. למד אצל אביו החורג הרב בנימין מרדכי נכון. כבגרותו היה שד"ר של הקהילה הספרדית. בשנת 1853 החל להיות דיין בקהילה, ומשנת 1869 אב בית הדין שלה. בפסיקותיו ההלכתיות התגלה אומץ לבו והוא לא נכנע למתנגדים. הוא הסדיר את עניין העירוב והטלטול בשבת בשכונות שמחוץ לחומה ותמך בלימוד השפה הערבית במסגרת מוסדות החינוך בעיר. לקראת שנת השמיטה תרמ"ט חתם ראשון על היתר המכירה יחד עם מחותנו הראשון לציון הרב רפאל מאיר פניזיל*. בין השנים 1893-1906 היה הראשון לציון.

* ראו להלן בסעיף ג'.

בהתאם לחוק שהתקבל בקושטא ב-1864, הוקמו לצד החכם באשי שני ועדים: האחד היה הוועד הרוחני, אשר הורכב מתלמידי חכמים, ובסמכותו היה לפקח על העניינים הרוחניים-הלכתיים של הקהילה. השני היה הוועד הפוליטי, אשר הופקד על ענייני החול, ובכללם ענייניה הכספיים של העדה.

ניגודי האינטרסים שהתרבו בעדה עם גידולה גרמו שהחל משנת 1906 לא נמצא חכם באשי שכהונתו הייתה מקובלת על כולם, והמשרה למעשה לא אוישה עד ימי השלטון הבריטי, אז הוקמה הרבנות הראשית לארץ ישראל כתחליף למשרה.**

כלכלת העדה

רוב בני העדה הספרדית עבדו לפרנסתם, וכספי החלוקה היו רק תוספת. כספי החלוקה שהגיעו לעדה הספרדית יועדו לכמה מטרות: תשלום מסים שהוטלו על הקהילה בכללותה, הקמת מוסדות העדה (בתי כנסת, חדרי לימוד לילדים, בתי תמחוי, בית חולים ועוד) ואחזקתם, תמיכה קבועה בתלמידי החכמים ותמיכה בעניים, חולים ויתומים.

העדה הספרדית הייתה מחולקת לשלוש שכבות כלכליות-חברתיות: היו בה אנשים פשוטים שהתפרנסו בדוחק ממשלחי יד שונים (כמו: אומנים, סבלים וחנוונים) ולא נהנו מכספי החלוקה. אלה היו רוב חברי העדה. נוסף להם הייתה שכבה של עשירים וסוחרים גדולים. מקרב קבוצה זו נבחרו בני הוועד הפוליטי של העדה. שכבה נוספת הייתה מורכבת מתלמידי החכמים. ההשתייכות לשכבה זו הייתה בדרך כלל על בסיס משפחתי, וזכות הלימוד בישיבה הועברה מאב לבן. מקרב תלמידי הישיבות מונו בעלי משרות ההנהגה התורנית: דיינים, רבנים ואף חכם באשי. שכבה זו התפרנסה מן החלוקה.

אנשים מבני העדה היו מעורבים בתחומי הכלכלה והמסחר בירושלים. הם קשרו קשרי מסחר עם האוכלוסייה הלא יהודית ועם אנשי השלטון. ידיעת השפה הערבית והכרת אורחות חייהם של הערבים סייעה להם לתפוס עמדות חשובות בכלכלה. גם הנתינות העות'מאנית של בני העדה עזרה להם ברכישת אמונו של השלטון. דוגמה למעורבות זו היא יוזמה עסקית של יעקב ואלירו, שהקים בשנת 1848 את הבנק המודרני הראשון בארץ

** על הקמת הרבנות הראשית ראו להלן בעמ' 156.

* ערטילאי = מופשט, לא מוחשי ולא ממשי.

בתודעת העם היהודי מישות רוחנית-ערטילאית* לישות גשמית. בתוך הכמהים לארץ והעולים אליה מתייחד סיפור המסע של קהילת ביתא ישראל, הלוא הם יהודי אתיופיה, לכיוון ירושלים. מסעם לארץ אמנם לא הסתיים בהצלחה, אך נראה כי התעוררותם לעלייה היא חלק מן ההתעוררות לשוב לארץ שהחלה לפעם בקרב יהודים ברחבי העולם.

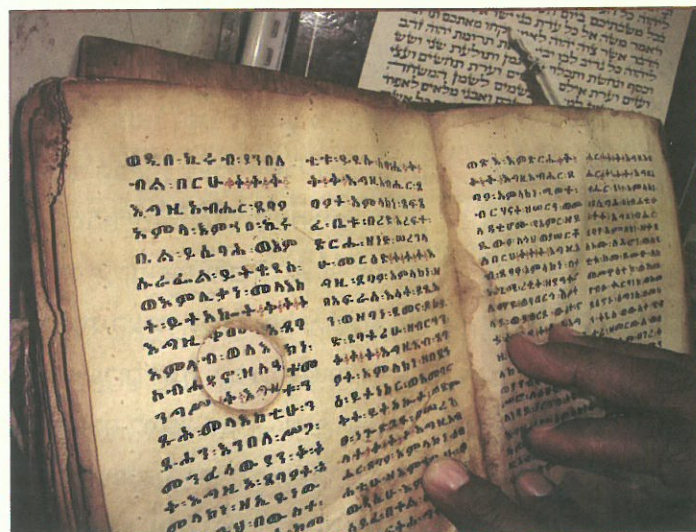

קהילת 'ביתא ישראל'

יהודי אתיופיה (קהילת 'ביתא ישראל') היו מנותקים מעם ישראל במשך אלפי שנים. מדובר בקהילה היהודית היחידה שנראה כי מאז חורבן בית המקדש הראשון לא הייתה בקשר עם קהילות יהודיות אחרות (בין שאר קהילות ישראל היו לאורך הדורות, לכל הפחות, קשרי מכתבים). המסורת של בני העדה טוענת כי הם צאצאים של בני שבט דן, שגלו מהארץ בימי ירבעם כדי להימנע ממלחמת אחים שירבעם פקד עליהם להשתתף בה.

ברשותם של בני העדה נשמרו חלקים מן התורה שבכתב, שהם מכנים 'אורית' (מלשון 'אורייתא' = תורה). על מצוות התורה שבכתב הם שמרו בקפדנות רבה. דוגמה לכך היא העובדה שכפריהם היו תמיד סמוכים למקור מים, כדי שיוכלו לשמור על דיני הטהרה. הם לא הכירו את השפה העברית, שפתם הייתה אמהרית. מנהיגי העדה, הנקראים קייסים, הדריכו את בני העדה להיבדל מהעם האתיופי ולשמור על יהדותם. המשנה, התלמוד, ושאר היצירה התורנית שנכתבה לאחר החורבן כלל לא הגיעה אליהם. נוסף לכך, הם לא ידעו שחורבן בית המקדש. יש לציין שזה מקרה שאין דומה לו בעדות ישראל: קבוצה שחיה בנפרד משאר העם היהודי במשך אלפי שנים, בלא שום אמצעי תקשורת שבכל זאת החזיקה ביהדותה.

רק באמצע המאה ה-19 נודע באירופה על קיומה של עדה יהודית באתיופיה, הודות למיסיונרים מאנגליה. היהודי האירופי הראשון שביקר באתיופיה הוא המזרחן והסופר יוסף הלוי. הוא הגיע לשם בשנות ה-70 של המאה ה-19 ויצר קשר עם בני העדה.

ספר קודש הכתוב בשפת הגעז, שפת הכתיבה של ביתא ישראל.

מתפללים בבית הכנסת הספרדי "רבן יוחנן בן זכאי", בין חומות העיר העתיקה, 1893.

1. נסכם מה שלמדנו עד כה בטבלה המשווה בין העדה האשכנזית לבין העדה הספרדית:

תחום ההשוואה	הקהילה הספרדית	הקהילה האשכנזית
הגדרה משפטית		
ארגון הקהילה		
עיסוק וכלכלה		

2. מה ניתן ללמוד מהטבלה על הכינוי 'היישוב הישן'? נמקו תשובתכם.

4. מצעד יהודי אתיופיה לארץ ישראל (1862 - תרכ"ב)

במהלך המאה ה-19 הפך הקשר בין עם ישראל לארצו מוחשי יותר מבעבר. הדרכים, שנעשו נוחות יותר עם שיפור התחבורה, וריבוי העולים לארץ בעקבות כך, הפכו את ארץ ישראל

באמצע המאה ה-19 החלו לפקוד את אתיופיה מיסיונרים פרוטסטנטיים מאנגליה. הם שאפו להביא את בשורת הנצרות לבני הדתות שאינן נוצריות באפריקה. המיסיונרים, וגם השלטון האתיופי הנוצרי, ראו חשיבות רבה בקבלת הנצרות אצל בני עדת 'ביתא ישראל'. על הקייסים ועל פשוטי העם הופעלו לחצים כבדים להתנצרות. לעתים הסתפקו המיסיונרים והשלטונות בשכנוע ולעתים הם כפו את ההתנצרות בכוח. הם אף אמרו לבני העדה שכל שאר יהודי העולם כבר מאמינים בישו, ואל להם לחשוש להצטרף לאמונה זו.

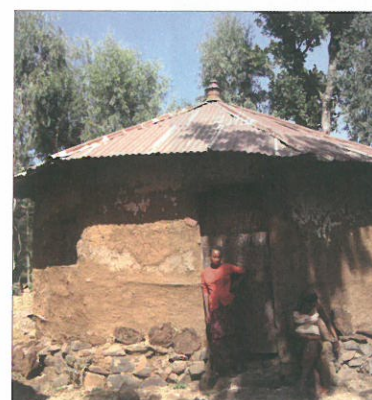
ככל הנראה, הלחץ להתנצר, יחד עם הלכי רוח משיחיים שפקדו את אתיופיה, עוררו כמה אלפים מבני העדה לצאת למסע לירושלים.

תולדות המסע הועברו במסורות בעל פה מאב לבן. נוסף לכך, המיסיונרים שפעלו באותן שנים באתיופיה סיפרו על המסע בדיווחיהם. יוסף הלוי, שהגיע לאתיופיה שנים אחדות לאחר המסע, תיאר גם הוא את תולדותיו, כפי שסיפרו לו בני העדה שעמם נפגש.

מנהיגו של המסע היה קייס ששמו אבא מהרי, מנהיג מוערך ביותר בקרב בני העדה. הוא קרא לצאת למסע לארץ ישראל, ולקריאתו נענו רבים מבני העדה. בהעדר קשר מכתבים או כל מידע אחר על הארץ, יצאו המשתתפים במסע לארץ שהייתה עבורם רוחנית ושמיימית. על המתרחש בארץ ועל הדרכים להגיע אליה הם לא ידעו דבר. על פי עדויות שעברו במסורת העדה, היוצאים למסע האמינו כי יזכו בדרכם לעזרה שמימית, בדומה לבני ישראל במדבר. לא ידוע כמה אנשים השתתפו במסע, אך ידוע שהם צעדו בזקניהם ובטפם, משפחות שלמות. המסע יצא ברגל ובעזרת בהמות, אמצעי התעבורה היחידים שהיו קיימים באתיופיה באותן שנים.

המסע יצא מאזור העיר גונדר בשנת 1862 (תרכ"ב) לכיוון ים סוף. יש עדויות שהצועדים עברו את הגבול לאריתריאה ובנקודה מסוימת שבו על עקבותיהם. ישנן מסורות שהם הגיעו עד ים סוף, אך משלא נבקע, הבינו שעליהם לשוב. גם על משך זמן המסע חלוקות הדעות בין החוקרים. את שירת העולים תקפו פגעי טבע. הם סבלו ממחלות, מרעב ומצמא. רבים מהם מתו בדרך, והנותרים שבו לבסוף לביתם. אבא מהרי שרד, וחזר לתפקידו כקייס באתיופיה.

בזיכרונם של בני העדה נחקק המסע ככישלון וכאסון, אך כאות לעתיד המסמל כי ביתא ישראל עוד יזכו להגיע לארץ. מאז נהגו לחשוב כי לארץ ישראל יגיעו רק כאשר יתרחש נס שיביא אותם אליה. בשנים הבאות נוצרו קשרים מוחשיים בין ביתא ישראל ליהודים מקהילות אחרות, בזכות יוסף הלוי ותלמידו יעקב פייטלביץ', שהשקיע את מרצו כדי לקשר את העדה לשאר חלקי העם. אך רק לאחר כמאה ועשרים שנה, הפעם בסיוע מדינת ישראל, יצאו בני העדה למסע מפרך, שאף הוא גבה קרבנות רבים, מסע שבניגוד לקודמו הסתיים בארץ ישראל. היה זה במבצע משה, שהחל בשנת 1984 (תשמ"ד), שעל אודותיו נלמד להלן בפרק 12.

בית תפילה בכפר יהודי באתיופיה. ננטש לאחר שתושביו עלו לארץ.

במהלך המאה ה-19 עד לשנות השמונים של המאה היו עליות של יהודים לארץ. השוו בין המסע של יהודי אתיופיה לבין העליות לארץ בעזרת הטבלה:

עליית יהודי אירופה וארצות האסלאם	עליית יהודי אתיופיה	
		מניע
		ידיעה על ארץ ישראל

5א. תמורות ביישוב הישן

במחצית השנייה של המאה ה-19 במהלך המאה ה-19 ובפרט במחציתה השנייה, עבר היישוב הישן תמורות רבות. חלקן בתחום ההתיישבות: היציאה מחומות ירושלים והניסיונות לייסד יישובים חקלאיים. וחלקן בתחומים אחרים: הקמת בתי ספר המשלבים לימודי חול בתכנית הלימודים, התפתחות עיתונות יהודית, הקמת מוסדות בריאות, מקורות תעסוקה ועוד. בפרק זה נעסוק בשינויים בתחום ההתיישבות. מכיוון שירושלים הייתה לב היישוב הישן ורוב מניינו, רבות מהתמורות התרחשו דווקא בה.

היציאה מהחומות של ירושלים העתיקה

במחצית השנייה של המאה ה-19 הלכה ושינתה ירושלים את פניה. היא התרחבה מבחינה גיאוגרפית ואופייה השתנה. השינויים הקיפו את האוכלוסיות השונות שהתגוררו בעיר, אך אנו נתמקד באוכלוסייה היהודית, היישוב הישן.

השינוי הגיאוגרפי קשור למצבם של יהודי ירושלים בעיר העתיקה. עם ריבוי העולים וגידול היישוב, גברה הצפיפות במגורי היהודים. בעלי הדירות ניצלו את הביקוש, ומחירי השכירות האמירו. לבעיות הצפיפות והעלייה בשכר דירה הצטרפה בעיית המים. המים נשאבו מבורות שהיו פזורים בשטח העיר והיו לעתים קרובות מזוהמים. מצב זה גרם להתפשטות מגפות ומחלות שונות, שעשו שמות באוכלוסייה והפילו חללים רבים.

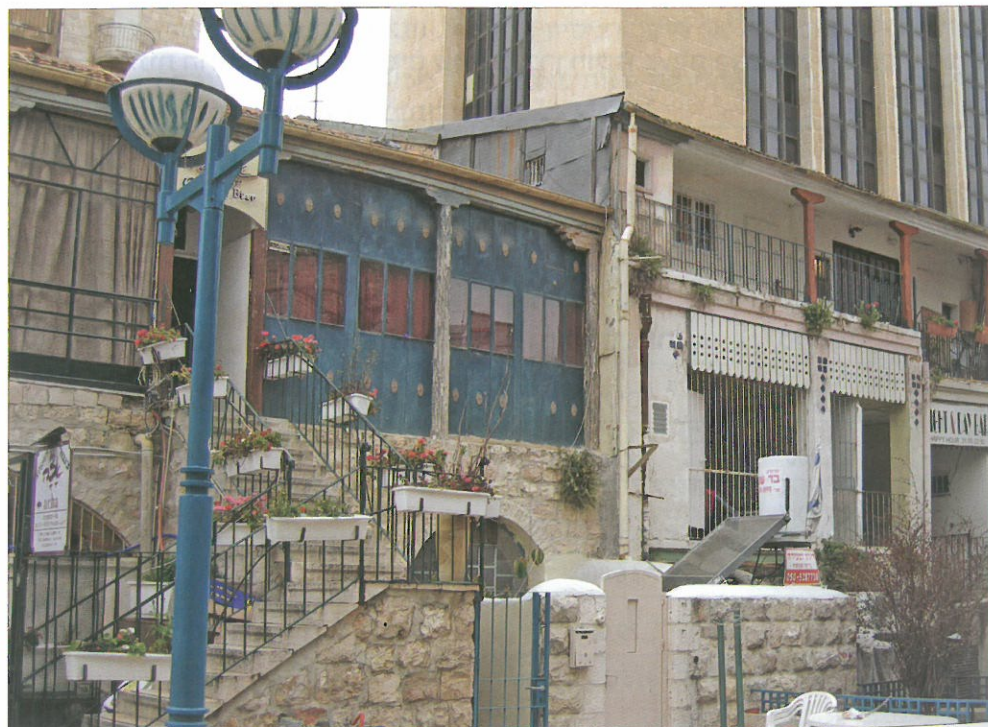
על אף קשיי החיים בתוך החומות, הרעיון של ייסוד בתי מגורים מחוץ לחומה לא היה פשוט כלל. האזורים שמחוץ לחומת ירושלים היו מסוכנים בגלל שודדים שסבבו בדרכים. כל תושב בירושלים ידע שעליו להימנע בתוך חומות העיר בטרם תרד החשיכה ושערי העיר יינעלו. כזה היה המצב גם בשאר אזורי הארץ. השלטון העות'מאני לא עשה די למניעת מעשי שוד ורצח ולשיפור הביטחון, ובמשך זמן רב לא נמצא מענה לבעיה.

רק לאחר מגפת כולרה, שהפילה חללים רבים בקרב בני העיר העתיקה, בשנת 1866 (תרכ"ו), הכירו יהודי ירושלים ביתרונה של השכונה החדשה, אשר תושביה לא נפגעו כלל מהמחלה, והביקוש למגורים בה גדל.

שכונת מחנה ישראל

השכונה הבאה שנוסדה הייתה 'מחנה ישראל'. היא נבנתה בסמוך לשכונת ממילא של היום. בשונה מקודמתה, את השכונה הזו הקימו אנשי ירושלים עצמם. הרב דוד בן שמעון, רבה של עדת המוגרבים בעיר, גייס כספים עבור הקמת שכונה לבני עדתו. ב-1865 הוא רכש שטח שעליו נבנתה השכונה. בסוף המאה ה-19 גרו במקום שלושים משפחות בנות העדה.

שכונת נחלת שכעה במאה ה-21 - חידוש תוך שימור

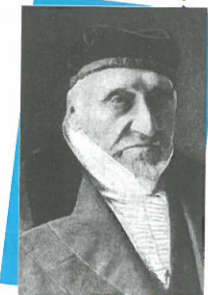
הראשונים שהעזו להקים את ביתם מחוץ לחומות היו הנציגים האירופיים. ג'ימס פין, הקונסול האנגלי הראשון בעיר, הקים את ביתו בשנות החמישים של המאה ה-19 באזור שכונת גאולה של היום. הבישוף גובט, שמילא את מקומו, הקים באותה תקופה בית ספר נוצרי על הר ציון, והמיסיונר הגרמני שנלר הקים את בית היתומים שלו ב-1860 ליד שכונת גאולה של היום. בשל השפעתן הגוברת והולכת של מדינות אירופה על האימפריה, הצליחו אותם אירופיים לקבל היתרים למפעלי הבנייה שלהם.

היזמה הראשונה ליציאה מהחומות, כלומר, להתיישבות יהודית מחוץ לחומות ירושלים שייכת למשה מונטיפיורי. הוא הצליח לקבל רישיון מהשלטונות העות'מאנים לרכוש אדמות, והחל בהקמת שכונה יהודית, שקרא לה 'משכנות שאננים'. השכונה הוקמה על גבעה מערבית להר ציון בשנת 1860. הוא גם הקים טחנת קמח המופעלת באמצעות אנרגיית הרוח, שנועדה לספק פרנסה לדיירי השכונה. בשנים הראשונות לקיום השכונה בקושי נמצאו דיירים שהעזו לגור בה. הפחד מהשודדים שסבבו בדרכים הרתיע את בני היישוב ממוגורים מחוץ לחומות, אף שהשכונה החדשה הוקפה אף היא בחומה.

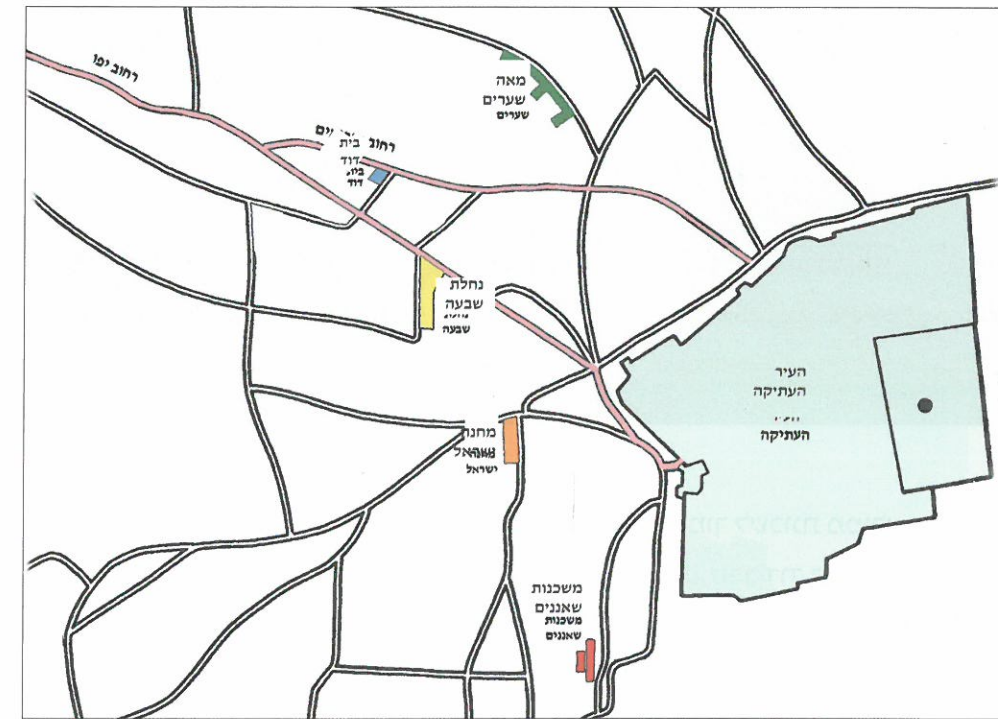

משכנות שאננים במאה ה-21 - חידוש תוך שימור

משה מונטיפיורי (1784-1885, תקמ"ד-תרמ"ה) - היה יהודי עשיר מאנגליה שזכה לאריכות ימים (נפטר בגיל 101). מונטיפיורי פעל רבות למען יהודים בצרה ברחבי העולם: הוא הצליח, יחד עם היהודי הצרפתי אדולף כרמיה, לבטל את עלילת הדם בדמשק (1840), השיג כתב הגנה ליהודי מרוקו כאשר היו בסכנת פרעות (1863), פעל רבות לשיפור מצבם של יהודי רוסיה ועוד. נוסף לכך, פעל לטובת יהודי הארץ ולהפיכת היישוב הישן ליצרני. הוא ביקר שבע פעמים בארץ במהלך חייו. בין מפעליו: ייסוד בית אריגה ובית ספר ללימוד מלאכה לבנות בירושלים, הקמת שכונת משכנות שאננים וטחנת הקמח שבה ורכישת פרדס עבור יהודים סמוך ליפו. מרבית היוזמות שלו נכשלו, אם כי בתהליך היציאה מהחומות, שמורה לו זכות ראשונים.

השכונה השלישית מחוץ לחומות הייתה 'נחלת שבעה'. גם היא סוג חדש של יוזמה. לא נדבן ולא עדה הקימו אותה, אלא שבעה אנשים מהעיר העתיקה, וביניהם יוסף ריבלין, יואל משה סלומון ובנימין סלנט (בנו של רבה האשכנזי של העיר) התאגדו יחד לרכישת אדמות עבור הקמת שכונה. מכיוון שלא רצו להתרחק מהעיר העתיקה, הם בחרו בשטח סמוך למגרש הרוסים. ב-1869 הוקמה השכונה. תחילה אפילו הרוכשים עצמם פחדו לגור בשכונה המבודדת, אך עם התפתחות רחוב יפו לכיוון מערב, הפכה השכונה למרכזית, ובתוך פחות מעשור מנתה עשרות משפחות.

השכונות הראשונות מחוץ לחומות ירושלים העתיקה

בזכות השכונות החדשות ובורות המים שנחצבו בהן הוקלו בעיות הצפיפות והמחסור במים, השתפרה איכות החיים ושיעור התמותה ירד.

לפי הטבלה שלפניכם, מתי חיו מחוץ לעיר העתיקה רוב יהודי ירושלים?

שנה	בעיר העתיקה	מחוץ לחומות	סך הכול
1870	11,000	מעטים	11,000
1880	15,000	2,000	17,000
1890	18,500	6,500	25,000
1900	19,000	16,000	35,000
1910	16,000	29,000	45,000

אוכלוסיית ירושלים היהודית בעיר העתיקה ומחוץ לחומות בשנים 1870-1910

שכונות ירושלים מחוץ לחומה בעיני הסופר ש"י עגנון

יושבת לה ירושלים כנשר הנושא גוזליו על כנפיו. יש שכונות מיוחדות לאשכנזים, ויש שכונות מיוחדות לספרדים, ויש מהן שאשכנזים וספרדים דרים בהן כאחד. יש מהן שיושביהן תימנים או גורג'ים או מערביים או פרסים, ויש מהן שכמה עדות יושבים בהן כאחד. יש מהן שבעוונותינו יצאו מידי ישראל, ויש שמחמת קטנותן נשתכח שם שקראו להן, ואין לך כל שכונה ושכונה שאין בה בית כנסת, ויש שהעמידו כמה בתי כנסיות ובתי מדרשות ותלמוד תורה.

(ש"י עגנון, תמול שלשום, תשכ"ב, עמ' 200)

הסופר שמואל יוסף (ש"י) עגנון מתאר בקטע זה שני סוגי שכונות שנוצרו בירושלים שמחוץ לחומות: שכונות מיוחדות לעדות יהודיות מסוימות ושכונות מעורבות מבחינה עדתית. באיזה סוג שכונה הייתם מעדיפים להתגורר? נמקו את עמדתכם.

התיישבות חקלאית

במקביל לתהליך היציאה מהחומות בירושלים, החליטו מעטים מבני היישוב הישן לעסוק בחקלאות. השאיפה לקרב את הגאולה על ידי יישוב שממות הארץ וקיום המצוות התלויות בה, יחד עם השאיפה להשתחרר מן התלות בכספי החלוקה ולהתפרנס בכוחות עצמם היו המניעים ליוזמות אלה. אך חוסר הניסיון החקלאי, תנאי הקשים של הארץ לאחר מאות שנים של הזנחה, יחד עם החוק העות'מאני שאסר מכירת אדמות לנתיני חוץ, הכשילו את מרבית היוזמות.

נלמד עתה על שלושה ניסיונות מוצלחים יותר להקמת שלושה יישובים על ידי בני היישוב הישן.

גיא אוני:

בשנת 1875 (תרל"ה) הקים אליעזר רוקח את חברת 'יישוב ארץ הקודש'. החברה רכשה חלקת אדמה מן הכפר הערבי ג'עוני. תשע עשרה משפחות מצפת מכרו את כל רכושן עבור קניית חלקת קרקע והקימו בשנת 1878 (תרל"ח) את המושבה החקלאית הראשונה, גיא אוני.

זמן קצר לאחר ההקמה מצאו עצמם התושבים במצוקה גדולה: את רוב כספם השקיעו בקניית הקרקע, ועתה נותרו חסרי כול. הם פרסמו בעיתון 'הצפירה' מכתב בקשה לתמיכה

מוצא:

דוד ילין עלה לארץ מפולין והתגורר בירושלים. בשל רצונו להקים יישוב חקלאי יהודי, החל בחיפוש אדמות לרכישה. סוחרי הקרקעות בסביבת ירושלים הראו לו חלקת אדמה בת שני דונם השייכת לערביי הכפר קולוניה שבמבואות ירושלים. הוא החליט לרכשה יחד עם קרובו שאול יהודה. חלקת אדמה זו הצטיינה בסמיכותה לדרך הראשית מן השפלה לירושלים ובמעיינות הרבים שבה. הרכישה נעשתה בשנת 1860. זו הייתה הקרקע הראשונה בארץ ישראל בעת החדשה שרכשו אותה יהודים תושבי הארץ. לימים, בנו של דוד ואחותו של שאול נישאו זה לזה וקיבלו את הקרקע לידיהם. הם החליטו להקים בו חאן, כלומר, מלון לעוברי דרכים. עשרים שנה לאחר בניית החאן, בשנת 1890, בנו בעליו, יהושע ושרה ילין, את ביתם הפרטי סמוך לו, והתגוררו במקום לבדם. ב-1894 הוכרז רשמית על הקמת מושבה במקום, ולמשפחת ילין הצטרפו ארבע משפחות נוספות.

מוצא, 1893

קראנו את סיפורם של שלושה יישובים חקלאיים שהקימו אותם בני היישוב הישן. ענו כעת על השאלות:

1. כיצד ניתן להסביר את הקשיים הרבים של יישובים אלו?
2. למרות הכישלון היחסי, ניסיונות אלו ראויים להערכה, מדוע?

לסיכום הסעיף:

היישוב היהודי בארץ ישראל במאה ה-19 כונה 'היישוב הישן'. בני היישוב הישן שמרו על התורה והמצוות, והתגוררו ברובם בערי הקודש ובעיקר בירושלים. היישוב הורכב מעדה אשכנזית ועדה ספרדית, וכל עדה התנהלה בנפרד. מקור הפרנסה המרכזי היה כספי החלוקה, במיוחד עבור האשכנזים.

כספית, מאחר שאינם יכולים עוד להחזיק מעמד לבדם. הבקשות לא נענו כלל. בהעדר ניסיון חקלאי הם לא הצליחו לגדל דבר, ובשנת 1880 (תר"מ), שנתיים לאחר ההקמה, עזבו כמעט כל המתיישבים את גיא אוני, מלבד שתי משפחות שנשארו לחיות עם התושבים הערבים. שנתיים לאחר מכן הגיעו אנשי העלייה הראשונה והקימו על חורבות גיא אוני את המושבה ראש פינה.

הרחוב הראשי במושבה ראש פינה (גיא אוני)

פתח תקווה:

כמה מצעירי הפרושים בירושלים, יחד עם עולים חדשים מהונגריה, התאגדו בשנת 1872 למען הקמת מושבה חקלאית. הם ניסו לרכוש, בלא הצלחה, שטח גדול באזור כיכר הירדן הסמוך ליריחו ושטח אחר בהר חברון. רק בשנת 1878 הצליחה סוף סוף האגודה לרכוש את אדמות הכפר אומלבס שעל גדות הירקון. הם מיהרו להתיישב על הקרקע והחלו לעבד את האדמה. בתחילה, ההצלחה האירה להם פנים והיבול עלה יפה. ההצלחה עוררה ירושלמים נוספים להצטרף למושבה הצעירה, אך במהרה עמדו המתיישבים בפני שתי בעיות חמורות: התנכלויות השלטון והשכנים הערבים, ומחלת קדחת הביצות (מלריה), אשר הביאה תוך חודשים ספורים למותם של עשרה מתוך שלושים וארבעה המתיישבים הראשונים. בעקבות זאת החליטו הנותרים לעזוב את המקום.

היישוב במקום התחדש בשנת 1883 על ידי עולי העלייה הראשונה, ואליהם הצטרפו בהדרגה גם כמה מן המקימים בני היישוב הישן. כך הייתה פתח תקווה חוליה מקשרת בין היישוב הישן ליישוב החדש.

פתח תקווה, 1910

במהלך המאה ה-19 עבר היישוב הישן שינויים רבים: מבחינה דמוגרפית גדלה אוכלוסיית יהודי הארץ מאוד ובירושלים הפכו היהודים לרוב תושבי העיר. מבחינה גאוגרפית חלה מהפכה בירושלים: עד אז התגוררו בה רק בתוך החומות, ומאז החלה התרחבות לשכונות שנבנו מחוץ לחומות (היציאה מהחומות). מבחינה התיישבותית נעשו ניסיונות להקים יישובים יהודיים חקלאיים, ובכך לשנות את המצב הקיים שבו יהודים התגוררו כמעט אך ורק ביישובים עירוניים, אך רובם של ניסיונות אלו כשלו.

השינויים שעבר היישוב השפיעו גם על אופיו: הגידול הדמוגרפי מן העדות השונות הביא לגיוון רב יותר באוכלוסיית היישוב. היציאה מן החומות יצרה מרחבים גדולים יותר, פיזיים ונפשיים. והניסיון להקים התיישבות חקלאית, אף שבעיקרו לא צלח, משקף רצון, אמנם של מעטים, לשינוי אורחות החיים על ידי שחרור מן התלות ב'חלוקה' וחיבור רב יותר לאדמה.

לעיל כתבנו ש"הבחירה במינוח 'היישוב הישן' לא באה רק לציין עובדה היסטורית אלא יש בה ביקורת על היות אותו יישוב מיושן מבחינת אורחות חייו ורעיונותיו". התמורות שחלו ביישוב מלמדות על שינוי באורחות חייו ובהשקפת עולמו. האם לאור כך עדיין ניתן לכנותו 'ישן'? שאלות 4-6 לסיכום סעיף זה יסייעו לכם לגבש דעה משלכם במענה לשאלה זו.

שאלות לסיכום הסעיף:

1. עיינו בטבלה שלפניכם וענו על השאלות שאחריה:

שנה	כלל יהודי ארץ ישראל	יהודי ירושלים
1800	7,000	2,250
1840	8,700	5,000
1850	—	6,000
1860	—	8,000
1870	18,000	11,000
1880	27,000	17,000
1890	40,000	23,325
1900	56,000	35,000
1910	85,000	45,000

א. ציינו באיזו שנה היו יהודי ירושלים רוב יהודי ארץ ישראל.

ב. לאור מה שלמדתם, כיצד ניתן להסביר את הגידול בשיעור יהודי ירושלים בכלל היישוב היהודי?

2. בטבלה שלפניכם חלוקה מספרית של הדתות השונות בירושלים בכל עשור במאה ה-19. עיינו בנתונים וענו על השאלות:

שנה	נוצרים	מוסלמים	יהודים (סך כל יהודי הארץ)	היהודים בכלל אוכלוסיית ירושלים (באחוזים)
1800	2,750	4,000	2,250	32 %
1840	3,350	4,650	5,000	38 %
1850	3,600	5,400	6,000	40 %
1860	4,000	6,000	8,000	44 %
1870	4,500	6,500	11,000	50 %
1880	6,500	8,000	17,000	54 %
1890	8,000	9,000	23,325	58 %
1900	10,000	10,000	35,000	64 %
1910	13,000	12,000	45,000	64 %

א. מתי היו היהודים רוב התושבים בירושלים?

ב. מבין הנוצרים והמוסלמים, איזו עדה דתית גדלה יותר בירושלים במהלך המאה ה-19? הציעו הסבר לתופעה זו.

ג. לדעתכם, כיצד ניתן להסביר את הגידול הרב של היישוב היהודי בירושלים לעומת הגידול הקטן יותר בשאר ערי הקודש? התייחסו בדבריכם למאפייני היישוב הישן ולתמורות שחלו בארץ ישראל במאה ה-19.

3. עיינו שוב בטבלאות שבשאלות 1-2 לעיל. אילו אנשים היה פוגש תייר שהיה מסייר בירושלים שבין החומות בשנים 1850-1860? מה היה מבדיל ביניהם בלבוש, במוצא, בפרנסה, באזור מגורים ובשפת דיבור?

4. יש הטוענים כי התמורות שחלו ביישוב היהודי בארץ ישראל במחצית השנייה של המאה ה-19 נבעו רק מאילוצי המציאות (קשיים בדיור ובפרנסה), ויש הטוענים שהן נבעו גם משינוי בהשקפת עולם. עם איזה טיעון אתם מזדהים? נמקו את עמדתכם.

5. לאור מה שלמדתם, הציגו שתי דוגמאות להשפעתה של המודרנה* על ארץ ישראל או על היישוב היהודי בשנים 1800-1880.

6. לאור מה שלמדתם, האם עדיין נכון לכנות את היישוב היהודי בארץ ישראל בשנת 1880 'יישוב ישן'? נמקו את עמדתכם בעזרת עובדות ונתונים.

7. לאור מה שלמדתם, הציגו שתי דוגמאות להשפעת שינוי מעמד היהודים באירופה בעת החדשה על מצבם של יהודי ארץ ישראל.

8. לאור מה שלמדתם, הציגו השפעה אחת של שינוי מעמד היהודים באימפריה העות'מאנית על מצבם של יהודי ארץ ישראל.

* ראו מסורת ומהפכות פרקים 6-1.

סעיף ב. אוכלוסיית "היישוב החדש" לגונוניו

מבוא

במקביל להתפתחות היישוב הישן, שעליו למדנו בסעיף הקודם, מ-1882 החלו להגיע מאירופה יהודים בעלי שאיפות לאומיות, והם ייסדו את מה שמכונה **היישוב החדש**. כינוי זה מבטא הערכה שלה זכו העולים מצד האידיאולוגים של חובת ציון ומצד ההיסטוריונים הציונים. לפי הערכתם, דווקא עולים אלה הם שהחלו את שיבת ציון המודרנית, ולא קודמיהם בני היישוב הישן.

היישוב החדש נבנה בידי עולים משתי עליות בעלות מאפיינים שונים: העלייה הראשונה והעלייה השנייה.*

העלייה הראשונה התקיימה בשנים 1882-1903. העולים עלו בעיקר מרוסיה ורומניה, ומעריכים את מספרם בכ-60,000. עם זאת, היישוב היהודי בארץ ישראל גדל מ-26,000 נפש רק ל-55,000 נפש משום שלמעלה ממחצית העולים בעלייה הראשונה לא נקלטו בארץ, וחזרו לארצות מוצאם.

רוב העולים בעלייה זו היו דומים לאנשי היישוב הישן. בסעיף ב' נלמד על קבוצת המיעוט, עולי חובת ציון, שייסדו את היישוב החדש.

העלייה השנייה התקיימה בשנים 1904-1914. עלו אז כ-35,000 איש, רובם מרוסיה. בזכות עלייה זו צמח היישוב היהודי לכ-80,000 נפש, אף שגם אז למעלה ממחציתם לא הצליחו להשתקע בארץ ועזבו אותה.

רוב גדול של עולי העלייה השנייה דמו באופיים לאנשי היישוב הישן והעלייה הראשונה, כלומר היו שומרי מצוות (אמנם חלקם הפסיק אחר כך לשמור על אורח חיים דתי), בעלי משפחות, בעלי הון פרטי, והתיישבו בעיקר בערים. אך הקבוצה הבולטת בעלייה השנייה, זו שהטביעה חותם על היישוב החדש, הייתה של הצעירים הסוציאליסטים, ועליהם נלמד בסעיף ב'.

הייחוד של שתי הקבוצות הללו, עולי חובת ציון ובני ההתיישבות השיתופית-סוציאליסטית, הוא שהם לא באו ארצה על מנת להוסיף על הקיים, אלא רצו לחדש את היישוב על ידי ייסוד התיישבות חקלאית עברית ובהמשך גם תרבות עברית חדשה. נוסף לכך, הם היו חדורים שאיפות לאומיות לבנות את הארץ ולהכשירה להגעת יהודים נוספים, ובטווח הרחוק העם כולו. זאת בשונה מן היישוב הישן, שראה בעצמו ממשיך של קהילה יהודית קדומה בארץ, ושאל להתקיים בעצמו אך לא להביא אחריו המוני יהודים נוספים.

קבוצה נוספת שעלתה בשנות העליות הראשונה והשנייה הייתה של יהודים מתימן. כ-5,000 יהודים עלו אז ארצה מתימן, בשני גלי עלייה שונים. מאחר שהיו לה מאפיינים שונים מאלו של רוב העולים, נתייחס אליה בנפרד.

למה נאמר "היישוב החדש"? כי היה היישוב החדש את אופיו של היישוב היהודי בארץ ישראל?

ב. עולי חובת ציון בעלייה הראשונה

מבוא

עולי חובת ציון היו ברובם בני המעמד הבינוני, בעלי הון פרטי. הם היו בעלי משפחות, ולעתים אף עלו משפחות שלמות, של שניים ושללושה דורות. העולים היו ברובם שומרי מצוות פרט לכמה עשרות אנשי ביל"ו.* הם עלו לארץ בהשפעת מבשרי הציונות ותנועת חובת ציון. עולי חובת ציון נבדלו מרוב בני היישוב הישן ברצונם לפתח יישוב יהודי חקלאי בארץ ישראל ולהתפרנס מעבודה חקלאית או יצרנית, ולא מן "החלוקה".

עולי חובת ציון היו מיעוט בקרב עולי העלייה הראשונה, אך מיעוט זה שינה שינוי של ממש את אופי היישוב היהודי בארץ ישראל. היו לכך ניצנים כבר בהקמת גיא אוני ופתח תקווה, אך למעשה עולי חובת ציון הם שגרמו לשינוי המרכזי.

כפי שנלמד להלן, העולים הרחיבו את היישוב היהודי בעיקר בערים ירושלים, יפו וחפה, וחיידשו, בסיוע הברון רוטשילד ויק"א, צורת התיישבות חקלאית, המושבה. הקמת המושבות החדשות חיזקה אפוא מגמות ליצרנות (פרודוקטיביזציה) ולעבודת אדמה ביישוב היהודי, שאותה כבר מצאנו בבני היישוב הישן. מושבות אלו הקימו מוסדות הנהגה מקומיים, פיתחו מוסדות חינוך לאומיים, הנהיגו את השפה העברית כשפת התנהלות המושבות וקידמו את מעמדן של הנשים בתחום החינוך.* בכך תרמה העלייה הראשונה להחדרת רעיונות לאומיים ומודרניים ליישוב היהודי בארץ ישראל.

על אף הקשיים הרבים שעמם התמודדו עולי חובת ציון, הם הצליחו להפוך חזון למציאות, ובשל פעולותיהם שינתה הארץ את פניה, האוכלוסייה היהודית גדלה בהרבה, נוצרו מרכזי ההתיישבות של היישוב החדש והחלה לפעול מערכת חינוך המנחילה את ערכי הציונות.

ההתיישבות בערים

עולי חובת ציון הרחיבו את ההתיישבות בערי הארץ, בעיקר ירושלים, יפו וחפה.

אוכלוסיית ירושלים היהודית גדלה גידול ניכר: בעוד שבשנת 1880, ערב העלייה הראשונה, מנתה 26,000 יהודים, הרי שבשנת 1900, לקראת סיומו של גל העלייה, ישבו בה כבר 35,000 יהודים. חלק מן הגידול נבע מן העלייה הראשונה ובתוכה חובבי ציון, וחלק אחר נבע מהשיפור הניכר בתנאי התברואה בעיר, שגרם לעלייה בתוחלת החיים.

היישוב היהודי ביפו לפני העלייה הראשונה

לפי הידוע לנו, לאורך מאות שנים לא הייתה קהילה יהודית ביפו. מי שכנראה חידש את ההתיישבות ביפו היה אהרון מטלון. מטלון היה סוחר בדים וצבעים שעלה לארץ מעירק ושמע כי יש ביפו שוק טוב למרכולתו. הוא החליט להתיישב שם בשנת 1817. הוא החל לשכנע

* ראו הרחבה עליהם להלן בעמ' 73.

** על מעמד הנשים להלן בעמ' 94-97.

הפכה למרכז היהודי של צפון הארץ. בשנות ה-80 של המאה ה-19 מעריכים כי ישבו בעיר 800 יהודים. בשנת 1891 הוקמו מחוץ לחומה שכונות מוסלמיות ונוצריות, וגם שכונה יהודית שכונתה 'ארד אל-יהוד' (בסביבות רחוב השומר של היום). בשנת 1900 מנה היישוב היהודי בעיר כ-1370 יהודים. הרצל כתב בספרו אלטנוילנד כי חיפה תהיה בירת העסקים והתרבות של המדינה שתקום, מאחר שזו העיר המודרנית הראשונה בארץ.

התיישבות במושבות

מאפיינים

מספר קטן מעולי חֵיבַת צִיּוֹן (כ-5,000), שהתאפיין בלהט אידיאולוגי ונכונות לחיות בתנאים קשים, העדיף להקים צורת התיישבות חדשה: **המושבה**. המושבה הייתה צורת התיישבות חקלאית שבה כמה משפחות קנו יחד שטחי אדמה סמוכים, חילקו אותה ביניהם, בנו את בתיהם ועיבדו את האדמה. עיבוד האדמה נעשה בידי בני המשפחה בעצמם או בסיוע פועלים שכירים.

בני המושבות הקימו מוסדות הנהגה מקומיים שנקראו "ועדי המושבות". הוועדים כללו בין שלושה לשבעה חברים, והתושבים בחרו אותם אחת לשנה או שנתיים. חברי הוועד דנו בכל הנושאים שהטרידו את חברי המושבה כמו: חינוך, דת, שחיטה, כלכלה, בנייה ועניינים הקשורים לחיי המשפחה.

לרוב אנשי המושבות לא הייתה בארץ תמיכה של משפחה רחבה, וגם לא קופות תמיכה קהילתיות, כפי שהיה בקהילות אירופה. לכן ועד המושבה ניסה לתת מענה גם לצרכים הללו ובכך התעצמה חשיבותו, כפי שתיאר זאת האיכר-הסופר סמילנסקי בכתבו על הוועד ברחובות:

לכל בני המושבה היה הוועד כאב. כל מי שנתון היה בצרה, אם בצרה כלכלית ואם בצרה משפחתית, בא לפני הוועד להשיח את מצוקת לבו. מה שלא גילה אדם גם לחברו, גילה לוועד, ואנשי הוועד היו נכנסים תמיד בעובי הקורה של הענין ועוזרים ככל שהשיגה ידם; והעובדה, שיש מישהו שבפניו אפשר לגלות את צרת הלב וגם לשמוע מילת עידוד חמה, בעצם עובדה זו צפונה היתה ברכה רבה.

(משה סמילנסקי, **פרקים בתולדות היישוב**, חלק שני, תש"י, עמ' 23-24)

עשרים ושתיים מושבות הקימו עולי חֵיבַת צִיּוֹן, שהתפרסו ממטולה ועד באר טוביה, מהגליל העליון והגולן ועד למישור החוף הדרומי. מרבית המושבות הוקמו ביוזמתן של אגודות חובבי ציון, שנוסדו לשם כך כבר ברוסיה ורומניה. המושבה ראש פינה, למשל, הוקמה בידי חברי אגודת חובבי ציון מהעיר מוינשט שברומניה.

יהודים נוספים לבקרו בביתו ולהצטרף אליו, ויחידים נענו לקריאתו. יהודים שהגיעו ארצה דרך נמל יפו שמעו שיש בעיר בית יהודי, ופעמים רבות שהו בו בשבתות כאשר ידעו שלא יספיקו להגיע לירושלים לפני כניסת השבת. בשנת 1820 ביקר בעיר יהודי עשיר מתורכיה ששמו יהושע אג'מן. הוא נפגש עם מטלון והחליט לתרום כסף להקמת אכסניה ליהודים בעיר, שנקראה "דאר אל-יהוד" (בית היהודים), שבתוכה היה גם בית כנסת.

בשנת 1832 הגיעה קבוצת יהודים ממרוקו ובנתה שכונה סביב האכסניה, ובשנת 1839 הגיעה קבוצת אשכנזים והצטרפה לעדה הספרדית בעיר. הקהילה בעיר גדלה בהדרגה, ובשנת 1855 כבר מנתה בין 300 ל-400 איש. בשנה זו ביקר מונטיפיורי בעיר והחליט לתרום לקהילה

חותמת הקהילה היהודית ביפו

פרדס. זו הייתה ראשית החקלאות היהודית באזור. העיר הלכה והתפתחה והחל מעבר של יהודים מירושלים ליפו. ב-1856 נוסדה גם עדה אשכנזית בעיר. בתקופה זו גרו בעיר כ-65 משפחות יהודיות, רובן יוצאות מרוקו. ב-1863 החלה הקהילה להתמסד והקימה את "ועד העיר יפו". הוועד הקים בית ספר ומוסדות נוספים. אם כן, עוד טרם הגעת הקמת היישוב החדש, הייתה ביפו קהילה יהודית מגובשת.

יפו הייתה השער לארץ ישראל, ואליה הגיעו העולים עם ירידתם מהספינה. העיר הפכה למרכז המושבות היהודיות בארץ: העולים קיבלו בה מידע על קרקעות למכירה ועל מקומות עבודה פנויים, וממנה יצאו עגלות למושבות. גם המוסדות שסייעו לקליטת העולים הוקמו בה: ועד חובבי ציון והמשרד הארץ ישראלי. חלק מן העולים בסופו של דבר נשארו בעיר, וכך בשנות העלייה הראשונה חלה בעיר התפתחות מהירה בתחומים רבים: נבנו שכונות יהודיות מחוץ לחומות יפו העתיקה, מספר תושבי העיר היהודים גדל, הוקמו בעיר 10 קונסוליות של מדינות שונות, 3 בתי מלון, רכבת מיפו לירושלים נסללה בתקופה זו וכן הוקם בה הבנק הראשון בארץ ישראל, בנק אנגלו-פלשתינה.* סביב העיר ניטעו 300 פרדסים ונמל יפו קלט מאות אניות בשנה. בשנת 1900 משערים כי ישבו ביפו כ-3000 יהודים, ומעט לאחר סיום התקופה, בשנת 1904, ישבו ביפו כ-5000 יהודים.

גם בחיפה התיישבו עולי חֵיבַת צִיּוֹן, ונבנו שכונות ראשונות מחוץ לחומת העיר. יהודים התגוררו בחיפה החל משנות ה-30 של המאה ה-19, לאחר שהשליט המצרי מוחמד עלי הפך אותה לנמל הצי שלו. רוב היהודים היו יוצאי מרוקו ואלג'יריה. העיר התפתחה מאוד באותן שנים, ובדומה לירושלים ויפו, חיו בה מוסלמים, נוצרים ומיעוט יהודי קטן. בהדרגה היא

* על בנק אנגלו-פלשתינה ראו מסורת ומהפכות, עמ' 275.

המושבות היו שונות מקהילות היישוב הישן בהיבטים רבים. ראשית, כל קהילות היישוב הישן חיו בערים מעורבות בסמוך לאוכלוסייה מוסלמית ונוצרית, ואילו המושבות היו יהודיות לגמרי. שנית, מרבית בני היישוב הישן התפרנסו מן החלוקה או ממלאכה ומסחר, בעוד מרבית אנשי המושבות התפרנסו מעבודה חקלאית.

המושבות היו כר פורה לחידושים בתחומים שונים. בהן וביפו הוקמו בתי ספר ברוח לאומית-ציונית. בתי ספר אלו סייעו להפוך את העברית לשפת דיבור יום-יומית, ולקדם את מעמדן של הנשים שהיו שותפות למתנהל בהם כתלמידות וכמורות.*

* נרחיב על נושאים אלו להלן.

עובד אדמה בראשון-לציון בעלייה הראשונה

רחובות בעלייה הראשונה

ללאור מה שלמדתם עד כה, מה הם קווי הדימיון והשוני בין המתיישבים לבין אנשי היישוב הישן?

קשיים

מייסדי המושבות עמדו מול קשיים רבים:

- השלטון העות'מאני אסר עליית יהודים לארץ ישראל, קניית קרקעות בידי מי שאינו אזרח האימפריה ואף אסר בניית בתים במושבות.
- רבות מאדמות המושבות נקנו מערבים עשירים, אשר על שמם היו רשומים שטחים נרחבים מאדמות הארץ, שעידו אותם פלחים, אריסים ערבים, בתמורה לחלק מן היבול. היהודים קנו את האדמות מאותם ערבים עשירים, אך ערביי הכפרים, שהייתה להם כעין חזקה על האדמות, לא היו מרוצים ממכירת האדמות, וחשו שהיהודים מנשלים אותם מאדמתם. בשל כך הרבו להתנפל על שדות המושבות ולפגוע ביבול.
- בני המושבות היו בדרך כלל חסרי ניסיון בחקלאות. נוסף לכך, אחרי אלפי שנות ריחוק מן הארץ, המתיישבים לא ידעו מהם הגידולים המתאימים לאדמת הארץ. חוסר הידע הזה הביא בשנים הראשונות לניסיונות כושלים רבים ולהתרוששות המתיישבים.

(4) כספם של המתיישבים אזל עקב קניית האדמות, והתרומות שהבטיחו חובבי ציון לצורך השקעה בפיתוח האדמה ובניית בתים לא הגיעו. המתיישבים מצאו עצמם בעוני קשה, בלא תמיכה מספקת.

(5) ההזנחה שאפיינה את ארץ ישראל בשנות השקיעה של השלטון העות'מאני במאה ה-19 הביאה למצב שבו חלקים נרחבים בארץ כוסו בביצות. אותן ביצות, שנראו למתיישבים תחילה כהוכחה לפוריות האדמה, התגלו כהרות אסון. יתושי האנופלס שחיו סביב הביצות הפיצו את מחלת קדחת הביצות (מלריה), שהפילה חללים רבים. בהעדר שירותי בריאות מסודרים בארץ, המתיישבים נותרו חסרי אונים. בתי הקברות הסמוכים למושבות התמלאו בקצב מהיר ממתני הקדחת. אין רישום מדויק של נפטרי הקדחת, אך ניתן לומר בוודאות שמדובר במספרים גדולים, לדוגמה, בעשרים שנותיה הראשונות של המושבה חדרה, נפטרו 240 מתוך 540 התושבים שהיו בה.* מכל קשיי העלייה הראשונה, הקדחת הייתה הקושי הגדול ביותר. עשרות שנים עברו עד שהצליחו לייש את הביצות ולמגר את המחלה מן הארץ.

הקשיים של בני המושבה חדרה / משה סמילנסקי

רבים היו החדרתיים, אבל בהם רק שנים אשר בהופיעם יחד ברחוב הראשי של זכרון יעקב [...] היו מראים עליהם באצבע ואומרים: "חדרתיים", בלי לקרוא בשמם. ואמנם, הם נתנו ביטוי נאמן, ביטוי בולט לעין, לחדרה של הימים ההם.

שניהם באו לחדרה בעודם צעירים מאוד, עוד חלב אמם לא נתיבש על שפתותיהם. שניהם גלמודים היו. כל אחד מהם בא לבדו, כל אחד כחלוץ בית אביו, ושניהם נזדמנו יחד על אדמת חדרה, יחד ישבו בצריף אחד, יחד עבדו, חרשו, זרעו, נטעו- הכשירו את הקרקע לבא הוריהם - ושניהם נשאו בלבם אידאל נעלה אחד: תחיית העם על אדמתו. תמיד ראום ביחד. לאשר ילך האחד ילוהו השני, באשר יעסוק האחד ישתתף עמו השני. ולא יתואר ראובן בלי שלמה ושלמה בלי ראובן. "דוד ויהונתן". בטחונם, אמונתם ועוז רוחם כאילו נבעו ובאו אליהם מהיותם יחדיו, וכאילו פחד כל אחד להשאר לבדו, פחד מפני בדידותו.

ובימים הקשים במושבה - והם באו לחדרה בעצם הימים הקשים, כשלא היתה עוד כל אשליה ביחס לסכנה האיומה המרחפת על ראשם, כשלא היה אוהל שאין בו חולה, נוטה למות או מת - היו החברים השנים ל"אחים רחמנים" במקום אחד, למנחמי אבלים במקום שני, ולמקברים במקום שלישי. מצריף לצריף היו עוברים, ממיטת חולה למיטת חולה, מפנית אבל לפנית אבל, ולכל מקום היו מביאים מעט עזרה, מעט נחמה, מעט עידוד. פה יגישו כוס מים או תה לחולה, שם ישקו כף חניין [תרופה נגד קדחת הביצות (מלריה)], פה יהפכו ויסדרו את משכבו של החולה, ושם יוציאו את המבריא החוצה, לשאוף רוח צח. וגם בדרך לבית החולים בזכרון יעקב או ביפו יוליכו את החולה המסכן, וגם בדרך, אשר ממנה לא ישובו, ילוו

* המספר אמנם כולל גם גורמי תמונה אחרים, אך המושבות הוקמו בעיקר על ידי צעירים, וניתן לשער שרובם של הנפטרים איבדו את חייהם בעקבות הקדחת.

הברון אברהם בנימין אדמונד ג'יימס דה-רוטשילד (1845–1934, תר"ה–תרצ"ד) - חי ונפטר בצרפת. עושרו הגיע בירושה מסבו מפרנקפורט שהיה בנקאי על, ושלח את חמשת בניו לפתוח סניפים בבירות אירופה החשובות: פריס, לונדון, וינה, נפולי ופרנקפורט. הוא זכה לתואר אצולה צרפתי 'ברון' כשל עושרו ומעמדו.

הברון כונה 'הנדיב הידוע' ואבי היישוב. פועלו למען היישוב החדש החל לאחר שנשלח אליו יוסף פיינברג מראשון לציון ובהשפעת הרב שמואל מוהליבר, שהיה ככל הנראה הגורם המרכזי להסכמת הברון לתמיכה. מספרים כי בביקורו האחרון בזיכרון יעקב טיפס על הגבעה הסמוכה למושבה, ואמר "פה טוב לנוח". על פי צוואה זו נקברו הוא ואשתו ברמת הנדיב הסמוכה למושבה, שם הוקם גן לזכרו (גן הנדיב), שעד היום פוקדים אותו רבים, כדי לחלוק כבוד לתרומתו הרבה של הברון להצלחת המפעל הציוני.

למרות הסכומים הרבים שהושקעו במושבות במשך 18 שנות תמיכת הברון, המושבות לא הגיעו לידי עצמאות כלכלית, ולא הפכו לרווחיות. לכן בשנת 1900 (תר"ס) החליט הברון רוטשילד להעביר את ניהול המושבות לידי חברת יק"א, הברון רוטשילד הקים עבור יק"א קרן גדולה ששימשה להמשך התמיכה במושבות גם לאחר פטירתו ב-1896. יק"א הצליחה לעמיד את המושבות על רגליהן.

2. ההתיישבות השיתופית והסוציאליסטית בעלייה השנייה

מבוא

קבוצת מיעוט מבין אנשי העלייה השנייה הייתה של הצעירים הסוציאליסטים, שהיו בעיקר גברים חילונים רווקים וחסרי הון פרטי. בתוך קבוצות הפועלים היו גם נשים, שנאבקו על מעמדן. ** הפועלים והפועלות האמינו בערכי הסוציאליזם, העבודה והשיתופיות. מכיוון שצעירים אלו היו אידיאליסטים, בעלי חזון ובעלי נכונות להקרבה עצמית להגשמת רעיונותיהם, הרי שלהשקפת עולמם הייתה השפעה רבה על פועלם.

אנשי העלייה השנייה

את ההולכים [...] ויש אשר התלחשו מאחורי גבם: "מי ישלם להם כגמולם, כשיגיע תורם? [...]", ותורם הגיע [...] עד שלהי קיץ תרנ"ח (1898) עמדו על משמרתם, משמרת הקודש. באותו קיץ, אחד הקיצים האיומים של חדרה, הגיע 'תורם'. וגם הפעם לא נפרדו. שניהם יחדיו נפלו למשכב, שניהם יחדיו הובאו ליפו, לבית החולים, בעגלה. ושניהם הובלו בזה אחר זה לבית הקברות ביפו. הראשון נפרד מחלום חדרה שלו - שלמה בוטקובסקי, בכ"ג מנחם אב, בחודש האבל והנחמה, והשני גווע ביגונו ובגעגועיו על חדרה ועל חברו - ראובן גולדנברג, בה' אלול. הנאהבים והנעימים בחייהם ובמותם לא נפרדו.

ובאותו חודש, יא' אלול תרנ"ח, היתה אסיפה כללית לשרידי חדרה ופליטיה באחת הסימטאות של יפו, בחדר אפל של אכסניה עברית דלה. אפל היה החדר וקודרים היו פני הנאספים, אסיפת אבלים [...] קהל עולים לגרדום, אשר המות התווה על מצחם ובלבם את תוו: "קרוב הוא, לא יתמהמה" [...] בחדר ריחפו צללי השנים, הנאהבים והנעימים, פניהם החיוורים והרזים, מוארים באור נשמתם, עמדו כחיים לפניו והזכירו להם את חובתם [...] והאסיפה החליטה פה אחד: למחות מן הלב כל מחשבה על עזיבת חדרה. ממנה לא יזוּו [...] (משה סמילנסקי, משפחת האדמה - נרות נשמה, כרך ב, 1954, עמ' 36-36)

1. עם איזה קושי התמודדו שני הצעירים שבאו לחדרה וכיצד התמודדו אתו?

2. מהי ההחלטה שקיבלו תושבי חדרה לאחר מות שלמה בוטקובסקי וראובן גולדנברג? אלו ערכים עמדו בבסיס החלטה זו?

3. כפי שנאמר במקור, בשלב מסוים הבינו כל תושבי חדרה כי כל עוד יגורו בה חייהם בסכנה. גורמים רבים בציונות ביקשו מתושבי חדרה לעזוב. הציגו את הדילמה בסוגיה שעמדה בפני תושבי חדרה. כיצד לדעתכם יש להכריע בה? נמקו את תשובתכם.

התמודדות עם הקשיים - הברון רוטשילד ויק"א

בעקבות הקשיים, כפי שתיארנו, זמן קצר לאחר הקמת המושבות, מצאו עצמם המתישבים משוועים לעזרה. כך, למשל, כשבועיים בלבד לאחר הקמת ראשון לציון, בקיץ 1882 (תרמ"ב), נקלעו המתישבים למשבר חמור משום שכספם אזל, והם לא יכלו אפילו לחפור באר שתספק להם מים.

ניתן לשער כי בלא סיוע היו המושבות ננטשות, כפי שקרה בעת הניסיונות של אנשי היישוב הישן להקים מושבות, ומאותן סיבות. אלא שהפעם נענה לבקשות העזרה הברון בנימין אדמונד דה רוטשילד, שכבר תמך קודם לכן ביישוב היהודי בירושלים, והציל את המושבות מקריסה.

* יק"א = ראשי תיבות באנגלית של "חברה להתיישבות יהודית". חברה שייסד הברון הירש ב-1891 במטרה לעזור ליהודים נרדפים לעזוב את ארצותיהם ולהתיישב במקומות אחרים על בסיס עבודה יצרנית. יק"א הקימה מושבות יהודיות בארגנטינה.

** ראו להלן עמ' 95-97.

אנשי העלייה השנייה

בני ההתיישבות השיתופית הסוציאליסטית בעלייה השנייה ביקשו ליצור חברה חדשה לא גלותית, חילונית, חברה לדוגמה, המבוססת על האמונה בערכי הסוציאליזם, עבודת כפיים כערך חשוב לעיצוב האישיות של הפרט ושל העם, חברה שבה ישררו שוויון ושיתוף כלכלי וחברתי. מתוך עיקרון זה ייסדו יישובים שיתופיים שכמעט ואין דומה להם בעולם כולו. הם פעלו לחיזוק העבודה העברית ולשמירה עברית. הם השקיעו רבות בהתארגנות העצמית, ולשם כך הקימו ארגונים ומפלגות שפעלו בתחומים רבים בחייהם. לכן אולי לא מקרה הוא שמקרב קבוצת הפועלים יצאו רבים מן האנשים שהנהיגו את התנועה הציונית, ואף את מדינת ישראל, עוד עשרות שנים לאחר מכן. חזון החברה החדשה של בני ההתיישבות הסוציאליסטית הוא הרקע למתחים, שעליהם נלמד בסעיף הבא, שהתגלעו בין פועלי העלייה השנייה לאנשי היישוב הישן והעלייה הראשונה, שלהם היו חזונות אחרים בדבר החברה הרצויה בארץ ישראל.

ערכי הפועלים הסוציאליסטים בני העלייה השנייה

נרחיב על רעיונותיהם העיקריים:

סוציאליזם*

צעירי העלייה השנייה ינקו ברוסיה את הלכי הרוח של התקופה: מלחמת המעמדות, אחוות פועלים ושאיפה לשוויון בין בני אנוש. הם האמינו שהאנטישמיות לא נובעת משנאה לדת היהודית, אלא ממלחמת מעמדות, ולכן אם המדינה היהודית תהיה סוציאליסטית - תיפתר בעיית היהודים.*² מתוך השקפתם הסוציאליסטית, התפתחה שאיפתם לייסד בארץ מעמד פועלים מגובש. הם ראו אי-צדק בעובדה שבעלי ממון מנצלים את מצוקותיהם של קשי היום, ודורשים מהם עבודה מאומצת תמורת שכר זעום. משום כך כאשר הם עצמם עבדו כפועלים במושבות ובערים, הם דרשו תנאים הולמים. לשם כך התאגדו בקבוצות ועזרו זה לזה להגשים את מטרותיהם.

ערך העבודה

הצעירים הסוציאליסטים לא ראו בעבודת הכפיים רק אמצעי לפרנסה, כי אם ערך ואמצעי לתיקון האדם הפרטי ולתיקון לאומי. הם סברו כי עבודות שאינן יצרניות משחיתות את האדם, ולכן שאפו לעבוד דווקא בעבודת כפיים יצרנית שאינה מנצלת את האחר. בפרט ראו הפועלים בעבודת האדמה את המלאכה האידיאלית ביותר. מי שהציג באופן הברור ביותר את ערך העבודה עבור הפרט והאומה היה אהרן דוד גורדון.

* ראו מסורת ומהפכות פרק חמישי.

** ראו מסורת ומהפכות עמ' 279-280.

אהרן דוד גורדון (1856-1922, תרט"ו-תרפ"ב) - נולד במחוז פודוליה ברוסיה (היום חלק מאוקראינה). פעיל ציוני שהחליט לעלות עם משפחתו ארצה ב-1904 כשהיה כמעט בן 50. הוא נטש את אורח חייו הקודם כפקיד באחוזת חקלאית באימפריה הרוסית והפך לעובד אדמה. הוא לא רצה להשתתף בכל פעילות מפלגתית ולא הסכים לקבל תשלום על דברים שכתב, כדי לא לעשות את תורתו קרדום לחפור בה. הוא התעקש לחיות בקרב הפועלים, לסבול כמותם מקדחת, עוני ועבודה קשה. בשל כך הוא הפך לדמות נערצת בקרב צעירי העלייה השנייה. בגיל 66 נפטר ונקבר בדגניה. הוא כונה 'הצדיק החילוני' (אף שהיה מסורתי), כי מנהיגותו דמתה לשל אדמו"ר.

גורדון הציג את דעתו ביחס לערך העבודה גם בדברים הבאים:

דברים שנשא א"ד גורדון בכנס של צעירי ציון ברוסיה, 1920

נשלחנו מארץ-ישראל לעם ישראל לאחד את עם ישראל עם ארץ-ישראל [...]

עם של תגרנים, חנוונים ומתוככים, צריכים אנחנו להפוך לעם חי, עובד ויוצר [...] יש בנו כל מיני עסקנים ציונים, עושים ומעשים, יש בנו כל מיני מפלגות וכתות, הבאות להביא גאולה לאנושות, אבל את העיקר, את עצמנו, את העבודה, שעלינו לעבוד בעצם עצמותנו, את העבודה של מהפכה בנפש כל אחד מאתנו ובנפש העם ובחיי העם, אנחנו שוכחים או איננו רואים. אין רואים, כי תשובתנו לתחייה היא יצירה חדשה, יצירה שלא היתה עוד לעולמים, יצירת אדם חדש על ידי יצירת חיים חדשים, יצירת עם חדש. עם-אדם אנחנו באים לברוא.

תחיית העם, התחדשותו לעם עובד ויוצר, לא תוכל לבוא אלא על ידי עבודה, עבודה בכל צורותיה, אבל בעיקר על ידי עבודת כפיים, ובייחוד על ידי עבודה בתוך הטבע. כל בני העם צריכים לעבוד. וכן גם גאולת הארץ לא תוכל לבוא אלא על ידי עבודה. אין קניין בקרקע אלא בעבודה, לא רק מהבחינה הסוציאלית, כי אם גם מהבחינה הלאומית. פה יש מהפכה יסודית ברוח, בהרגלי החיים, ביחס אל החיים ובטעם החיים [...] לא הרכוש הוא העיקר, לא הוא הכוח ולא בו אושר החיים וטעם החיים. העיקר הוא היצירה [...]

כך היא דרך תחייתנו וגאולתנו. דרך אחרת אין לנו. לו אפילו רצינו ללכת בדרך בעלי האגרוף, הלא כוח אגרוף אין לנו. כוחנו - ברוח, אבל לא ברוח ערטילאית, כי אם ברוח חיים עובדת ויוצרת. בכוח היצירה והתרבות נשוב לתחייה, ובכוח היצירה והתרבות נשיב לנו את ארצנו. לא בחדל לאומים, כי אם בכוח עצמנו, בהתחדשות עצמותנו על ידי הארץ ובהתחדשות הארץ על ידי עצמותנו.

(בתוך: ש"ה ברגמן וא' שוחט (עורכים), **האומה והעבודה**, תשי"א, עמ' 258-262)

1. נגד איזה זרם בציונות יוצא גורדון בדבריו, ומה נימוקו לכך?

2. על פי גורדון, מה ערכה של העבודה לאדם, לעם ולארץ?

גורדון ואחרים האמינו אמונה נלהבת כל כך בערך העבודה, העם והארץ עד שהיו מי שהשוו בין אמונתם לאמונה דתית וכינו אותה **דת העבודה**.

שיתופיות

כפי שכבר הסברנו, צעירים אלו האמינו שהסוציאליזם הוא שיטה שעל פיה יש לייסד חברה. אלא שהסוציאליזם עוסק בשוויון כלכלי, ואילו צעירים אלו, שראו עצמם כפועלים, האמינו בשיתופיות ושוויון בכל תחומי החיים. עיקרון השיתופיות התאים גם למצבם הפיזי והנפשי של הפועלים: הם הגיעו ארצה צעירים מאוד וחסרי כל רכוש והיו תלויים באיכרים שלא רצו להעסיקם. נוסף לכך, הבדידות העיקה על רבים, בהיותם נערים ונערות שהשאירו את משפחתם ברוסיה ומצאו עצמם לבדם בארץ זרה ולא מוכרת ובתנאים קשים ביותר. ערך השיתופיות התממש, כפי שנראה להלן, ביציאה לעבודה בקבוצות ובהתיישבות שיתופית.

חילוניות

רוב הפועלים הסוציאליסטים גדלו בבתים שומרי מסורת אך עברו תהליך חילון טרם עלייתם. הדבר קשור לכמה גורמים. ראשית, המרקסיזם מראשיתו טען שהדת משמשת את בעלי הכוח למנוע מן השכבות החלשות להתקומם על מצבם, ולכן שלל אותה.^{*} נוסף לזה, רעיון שלילת הגלות, שבו האמינו רבים מהוגי הדעות של מחנה הפועלים. אלה טענו כי יש ליצור 'יהודי חדש' ולהתנתק מן היהודי הישן, היהודי הגלותי. כל התרבות הגלותית, ובתוכה שמירת הדת, הפכו את העם היהודי לעם מת ומושפל. כדי לצאת ממצב זה ולהחיות את העם היהודי, יש להתנתק מן העבר וליצור תרבות חדשה, שערכיה הם ציונות, עבודת כפיים, סוציאליזם, שפה עברית ועוד. גורמים אלה חברו יחד להתרחקות מן הדת שחלה אצל פועלי העלייה השנייה.

^{*} על יחס המרקסיזם לדת ראו מסורת ומהפכות עמ' 73.

פועלים ופועלות מן העלייה השנייה במגדל, 1912

פעולות פועלי העלייה השנייה למימוש השקפת עולמם

כיבוש העבודה

הפועלים ניהלו מאבק מתמשך נגד העסקת פועלים ערבים, שרווחה במושבות, ובעד עבודה עברית. מטרתם הייתה, כפי שהם כינו זאת, כיבוש העבודה.

השאיפה לעבודה במושבות הייתה צורך קיומי: הפועלים הגיעו ארצה חסרי רכוש. בשונה מעולי העלייה הראשונה, הם לא רכשו קרקעות לעצמם ולא עיבדו אותם. כשהאיכרים לא העסיקו אותם, הם נותרו מובטלים וחסרי כול. אבל מעבר לזה המאבק היה עקרוני: הפועלים ראו ערך בכיבוש העבודה במושבות על ידי הפועל העברי. הם האמינו כי לא תיתכן התיישבות יהודית שבה היהודים הם בעלי הקרקע אך אינם שופכים עליה את זיעתם, ושאפו להגיע למצב שבו העבודה ביישובים היהודיים בארץ תיעשה בידי פועלים יהודיים.

התארגנויות של פועלים ניסו לכפות על האיכרים להחליף את הפועלים הערבים באנשיהן, אך הצלחתן הייתה חלקית בלבד, כפי שנראה להלן. מרבית האיכרים לא היו מעוניינים להעסיק אותם ולעתים אף רצו לגרשם מן המושבות. ככלל, נראה כי המאבק על כיבוש העבודה נכשל. ערב מלחמת העולם הראשונה היו בארץ כעשרה פועלים ערביים על כל פועל יהודי.

על הניסיון להיעזר בעולים מתימן בכיבוש העבודה ראו להלן.

כיבוש השמירה

בדומה לכיבוש העבודה, נערך מאבק נוסף, שנבע אף הוא מהרצון להיות עצמאיים ולהימנע מתלות בערבים - המאבק לכיבוש השמירה. כבר ברוסיה דובר על כך שהעדר יכולת הגנה עצמית של היהודים זהו מצב שאינו מוסרי, מאחר שהוא מעודד הרג יהודים. מהבנה זו צמחו קבוצות הגנה עצמית שניסו להגן על יהודי רוסיה בפרעות. הפועלים בארץ, בהמשך לכך, ראו ביכולת שמירה עצמית חלק חשוב מהבראת העם היהודי. לדעת הפועלים, הגנה עצמית מבססת את הזכות על ארץ ישראל. לא מספיק לזרוע שדות ולעבדם, עלינו לדעת לשמור עליהם.

ב-1907 קם ארגון חשאי קטן ששמו 'בר גיורא', שהיה בעיניהם הארגון הצבאי העברי הראשון מאז חורבן הבית. מטרת הארגון הייתה לכבוש את השמירה במושבות היהודיות מידי הערבים והצ'רקסים^{*} ולהעבירה לידיים יהודיות. לאחר שנתיים הוקם במקומו ארגון גדול יותר ששמו 'השומר'. הארגון הוקם במושבה כפר תבור שבגליל התחתון, ולא במקרה: הגליל היה אזור מוכה שוד ורצח, והשמירה בו הייתה הכרחית. סיסמת הארגון הייתה 'בדם ואש יהודה נפלה - בדם ואש יהודה תקום', סיסמה זו באה לבטא את הצורך במלחמת דמים על ישיבתנו בארץ. היו לארגון מתנגדים רבים, ונשמעו טענות כי הוא מחרף את יחסי היהודים והערבים בארץ. אך הארגון השיג את מטרתו: עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה, כ-5 שנים בלבד מיום הקמתו, הייתה השמירה בכל המושבות מלבד שלוש בידי הארגון.

^{*} על הצ'רקסים ראו להלן עמ' 411.